

Di nehe 'ne di o'tä ma hña. Ñuhü Xäntho

Leo y escribo en mi lengua.
Otomí de la Sierra

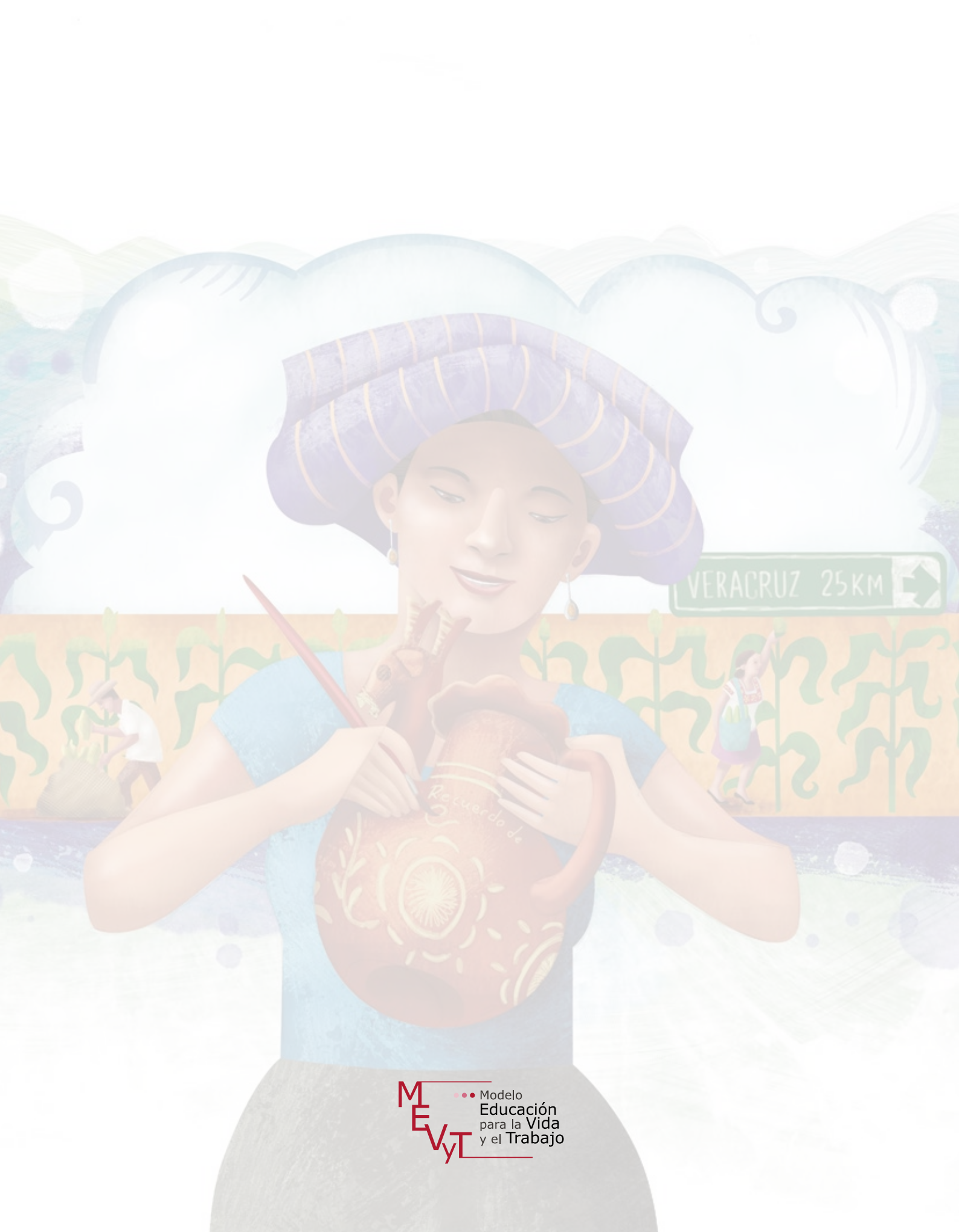

ñuju • nuxu • ñojo • noxo •
yüju • jühu • ñuhü xäntho

He'mi dä hnehi
Libro de lecturas

Mi nombre es: _____

Vivo en: _____

DIRECTORIO
Esteban Moctezuma Barragán
Secretario de Educación Pública

Rodolfo Lara Ponte
Director General del INEA

Créditos de la presente edición

Coordinación general
Celia del Socorro Solís Sánchez

Coordinación académica
Carmen Díaz González
Elisa Vivas Zúñiga

Compilación
Perla Yamadanty Ruiz Luis

Adaptación para la población hablante de la lengua
otomí de la Sierra
Enedina Bonilla Nava
Guadalupe Granada Rufino
Guillermo Velasco García
Ilse Reyna Laja García
Javier Mendoza Mejía
Juan Ricardo Felipe Mateo
Karlasi Espiritu Salvador

Asesoría académica
Perla Yamadanty Ruiz Luis

Revisión técnica
Elisa Vivas Zúñiga

Dirección gráfica y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández

Calidad y seguimiento editorial
Hugo Fernández Alonso

Revisión editorial
Eliseo Brena Becerril
Blanca Lydia Sánchez Zamora

Diseño y diagramación
Blanca Lydia Sánchez Zamora

Ilustración de interiores
Ernesto Arce Ortega
Alberto Eduardo Hernández Pérez
Banco digital del INEA

Ilustración de portada
Ricardo Figueroa Cisneros

Leo y escribo en mi lengua. Otomí de la Sierra. MIBES 3. Libro de lecturas. D. R. 2020 ©Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, Alcaldía Cuauhtémoc, Ciudad de México. C. P. 06140.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autores y autoras, y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

Algunas veces no fue posible encontrar la propiedad de los derechos de algunos textos y/o imágenes aquí reproducidos. La intención es ayudar a personas sin educación básica, y sin fines de lucro. Si usted conoce la fuente de alguna referencia sin crédito, agradeceremos establecer contacto con nosotros para otorgar el crédito correspondiente.

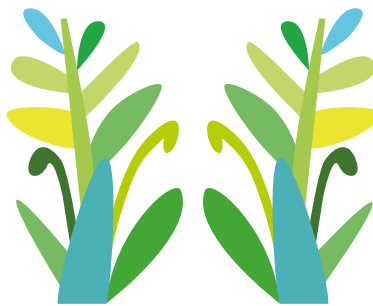
ISBN *Modelo Educación para la Vida y el Trabajo*. Obra completa: 970-23-0274-9
ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-0500-4
ISBN *Leo y escribo en mi lengua.* Otomí de la Sierra. MIBES 3. Libro de lecturas: En trámite

Impreso en México

Ma thühü:

Rá thühü ma hnini ga:

Rá thühü ma nkua'tä hnini ga:

Njawa

Mede xi'to

N'tudi	6
1. Ră dăfani 'ne ră za uba	7
2. Yă t'ëmbi	8
3. Huei	9
4. Anjä ră ntötä ră nani	10
5. Nu mü hindi peä 'na, hingi tsihme 'na	11
6. Ră ngut'ne 'ne ră xäju	12
7. Ră fo'yo ne ră a	13
8. Ră ndo 'ne yă puni	15
9. Ră hmudü 'ne ră theluña	16
10. Ră 'bisi	18
11. 'Me go tsu dinjä	19
12. Ră nzä 'ne ră nt'aki	20
13. Ră 'metoni ngo	21
14. Ră nts'ogi ma xita hu	23
15. Ñase nge nu... Ră nšan'se	24
16. Ntä pado	26
17. Ma müi zo tengü ră tsibi	28
18. Tümü tsukuä	29
19. Ñase nge nu... Ră njohya	30
20. Ră xambäte sufi	32
21. Yă hets'ä jä'i ge ră tse nepu bä fuhyä do	34

	Mede xi'to
22. Ră doja o'yu 'ne ră jä'oni.....	36
23. Ră xaha 'ne ră pada	38
24. Ma 'na ne	40
25. Ră ts'ondähi.....	42
26. Ntothe ko yä paxi.....	44
27. Ră nxe nxaro	46
28. Ră ts'ana nt'ëkëi yä nhuänhai.....	48
29. Ră pozū ge k'axt'ä meți	50
30. Ră ts'ana nt'ëkëi ră Dédalo 'ne ră Íkaro.....	52
31. Ră thengäthähi xä nts'ani din ja	55
32. Na 'mepu ră Hyadi, ră Zäna 'ne ră Ndähi bi boni pa di ntsibde	57
33. Yu huei 'ne yä 'mitso	60
34. Yä thähi nge ră te.....	62
35. Ră pa nge yondi bi hyats'i.....	64
36. Ră t'i nge mbunmagäts'i.....	67
37. Yä hyü nt'ani	71
38. Ră dätze, ră <i>bramá</i> 'ne ră haho	74
39. Ră t'umandazehe Gamani.....	79
40. Ră t'umandazehe Donají	84

N'tudi

Nuna rä he'mi bi t'ot'e pa ge'i, ko 'na n'yomfëni ge gi xä'ä nts'ana n'ëhë 'ne n'ëhë ko rä hña nts'edi, pagi pädi tengü yä n'yomfëni, yä m'ui 'ne yä ntëk'ëi mi 'na yä jä'i, nge tengü'i dähoni di xä'ä 'nehi 'ne nt'ot'i nge rä hñase.

Nuna rä pefi tüwa xängü yä n'ëhë nge rä njuatiwi nua ränho'ä rä nm'wi ma däxekähaihu 'ne mi 'ra yä hnini, pa nge nuä ja yä nt'ot'ä hña gi pädi nuä rä nt'ot'e yä te 'ne yä nm'wi. Nuya yä nt'ot'ä hña gehya: yä 'mede, yä ts'ana nt'ëkëi, yä 'mede zü'uë ge xängähu, yä xekä 'mede ge xängähu, 'ne yä nt'ot'i 'me bi t'ot'e.

Di xi'ä'me nge gi nehi njant'ätho nuna rä he'mi, page, da za gi üna ts'edi 'na nt'ot'ä hña tengü hne, jamsü yä mpewi ya 'mai 'ne yä nt'ode yä hña pagi xä'ä n'ëhë nts'edi.

**¡Ti aka nge nu rä 'ñu ki häts'i nge kä ti xati tä ma
man'ho hä!**

1. Ră däfani 'ne ră za uba*

'Na ră däfani mi güyă 'yodäpo 'ne bi n'yämbu ja nduza uva. Geth'o bi thoyä 'yodäpo 'ne nuä däfani, mi 'yomfëni ge njonmi handi, bi mudu bi zapiä paxi ä za uva ge mi jüfi.

Nu'u yä 'yodäpo bi hyant'u yä paxi nge mi 'yäni, bi n'yomfëni ge nubu mbo mi n'yämbu 'na züüë 'ne bi 'nei ko ge'u yä nsä bi uni nubu goi dü'ä däfani. Nuna, nu'mu ya dä dü bi manya yä hña:

—jGe'ä ndi 'nego'äya, ge'tho hini 'yëhë xkä un'ä nuä mi jütke oxi mi faxkä ma te!

Zäi gi ün'ä njamadi ko ge'ä tego de ze'í pa gi ponmaho.

◆ 'Mede zü'uë ge xangähu griega

Pongähña:

Ilse Reyna Laja García

* Esopo. La cierva y la viña. *Obras clásicas de siempre. Fábulas. Esopo.* (620-564 a. n. e.). Recuperado de <http://bibliotecadigital.ilce.edu.mx/Colecciones/CuentosMas/Esopo.pdf>.

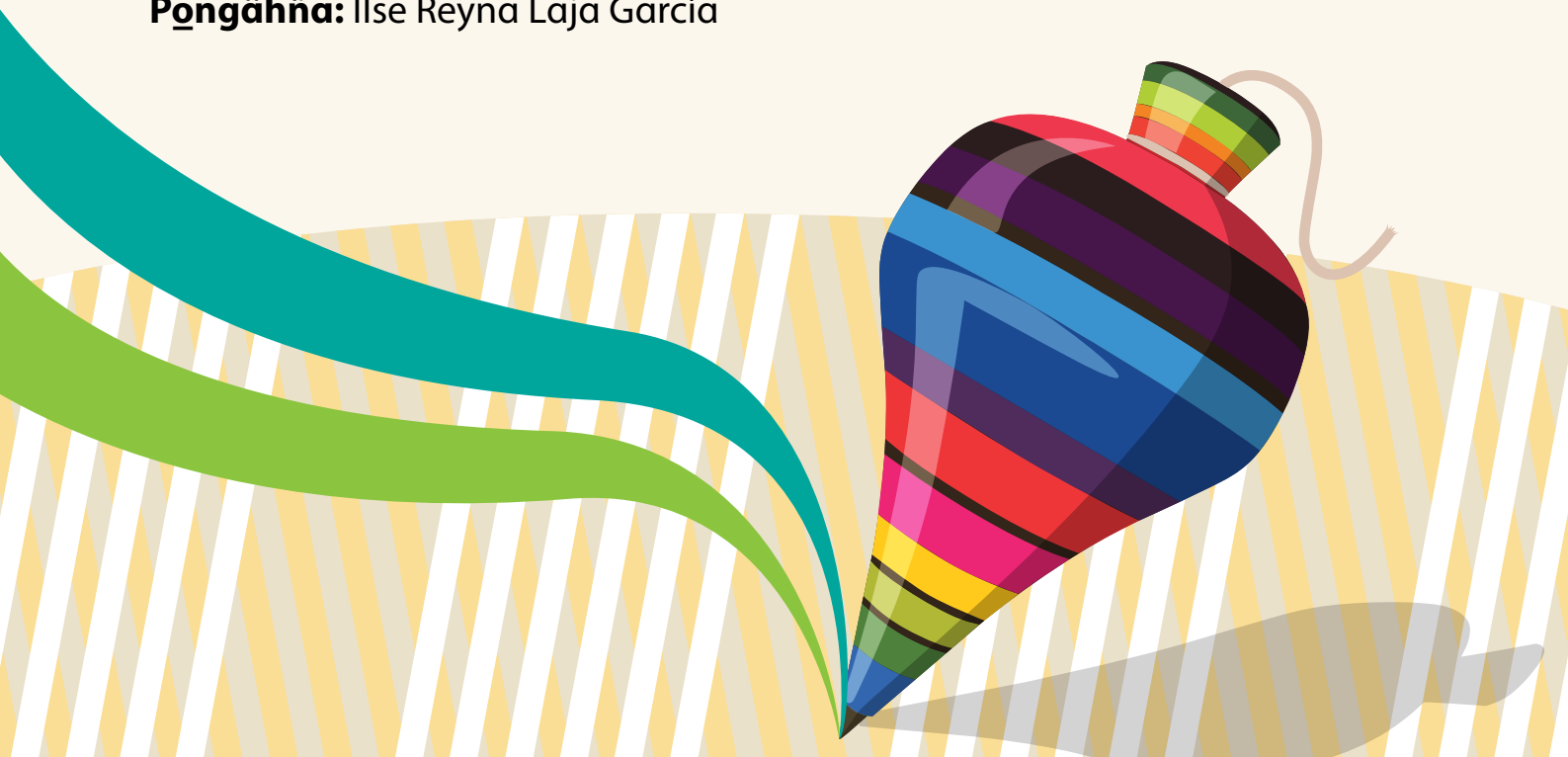
2. Yä t'ëmbi*

Nu'u ma xitahu njan'mu bin ëni ko yä t'ëmbi nthgitho. Nu'mu min ëni hont'u mi jabu ja yä hnini ge nin ëni. Nu'ä t'ëmbi nge nzäi mi hon'u ma xitahu mrä ge'ä pebdu. Nuna rä nt'ëmbi t'otpa kut'a yä oki padä jatpä 'na rä za ja rä ndui; 'ne bi t'otpä man 'na oki gepuya ma yüspä yä bopo 'nepuya bi 'notpä 'na nzi thähi. Nu'mu ya mi wadi, nuä thähi ma tuntsi pa nepu ja t'oxi.'Naigü tengü rä pebdu 'ne 'naigü rä n'heï.

'Ne'u yä ta man m'et'o mi okmi rä yä nt'ëmbi pa ge'u yä t'uhni; mi ot'iä nt'ëmbi tengü, mi ot'i 'ra yä nt'ëmbi ko rä 'mo bohgi tengüdäyä t'udoja ko n'ä rä oki, padä za di nzuni o dä 'mixt'i, jangeä mi t'ëmbi nthuxkodo.

◆ Nt'ot'i 'me bi t'ot'e cho

Pongähña: Ilse Reyna Laja García

* Guzmán, H. y Díaz, B. (2013). Juguetes. En *Ch'ol. Ity'an yik'oty iñatyibal ajCholo'*. Voz y conocimiento del pueblo Ch'ol. México: SEP-CGEIB: 76.

3. Huei*

Hma nge nu'mu di ohmu'ä rä ngani ä huei hinggi ho gä ohmubu ja n'o, nxindä ja rä ndui 'yu t'egi 'ne ga xi t'egi. Nxindäge'ä gi hyä juat'egi ja ni 'ye, geth'o nts'ü dä dexa huei.

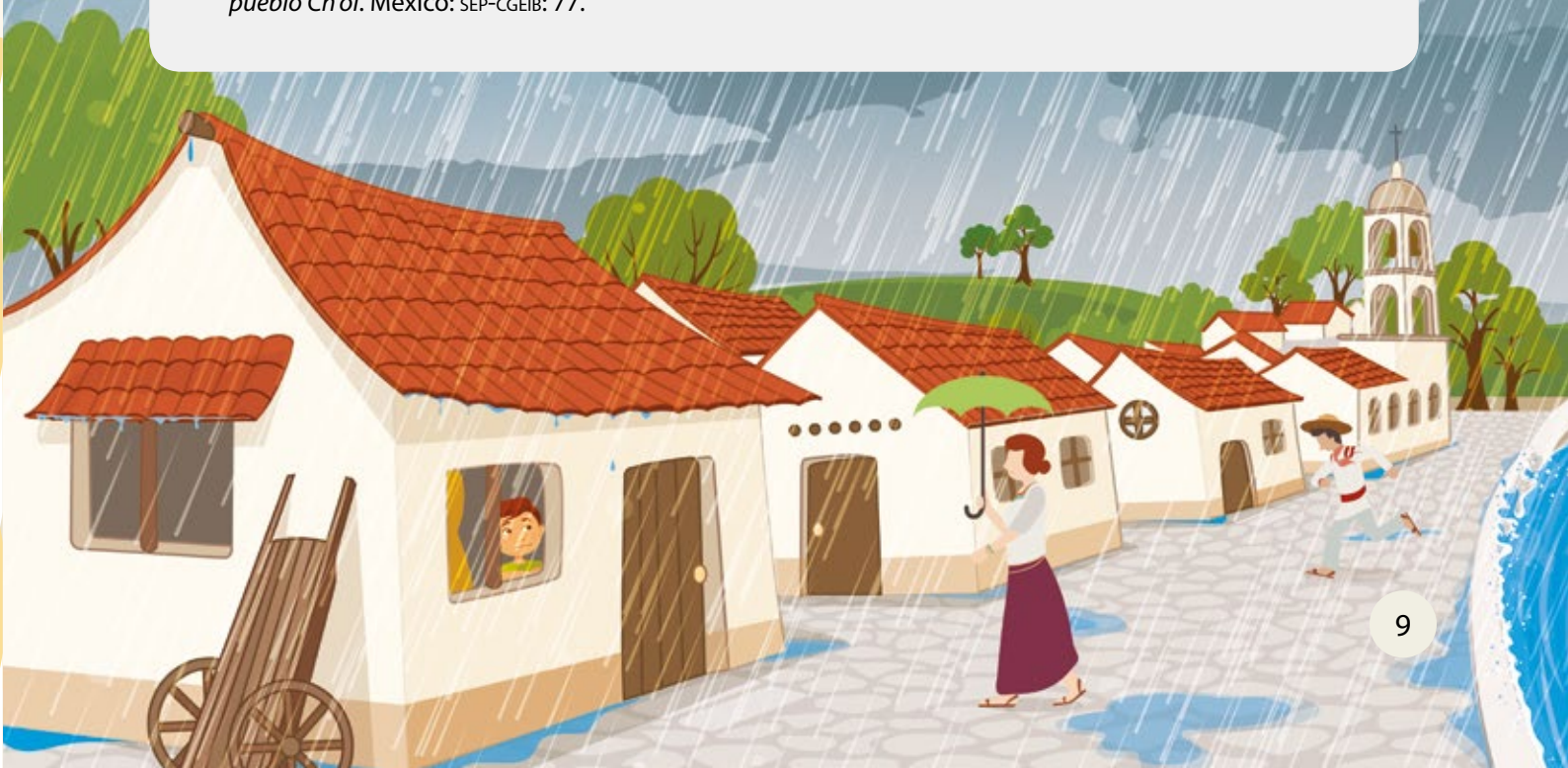
'Ne hma nge hinggi ho di njü 'na ja yä ndui ya dāza tengü dä'moza, geth'o nuna 'mai oyä züüë ja rä mui 'ne ge'u hon'ä huei'u. Geth'o xän hets'i rä nts'ä, 'ne nts'ü dä dexkähu huei, 'ne gä tühu.

'Ne hma nu'mu ja ni nm'u'ä 'na t'uhni xänho dä thütpä 'na thengä bazu rä ña 'ne 'na 'mo bazu ge'mu ya yoho rä t'uhni 'na medinthäfi. Nu'mu hinggä njombi rä ña nuya t'uhni, nuä huei nts'ü di fokpe. Nu'mu tho'ä ge'mu ya tsä'ä t'uhni 'ne nthoto zoni geth'o hınma pedi xänho.

◆ Nt'ot'i 'me bì t'ot'e cho

Pongähña: Ilse Reyna Laja García

* Guzmán, H. y Díaz, B. (2013). Relámpago. En *Ch'ol. Ity'an yik'oty iñatyibal ajCholo' Voz y conocimiento del pueblo Ch'ol*. México: SEP-CGEIB: 77.

4. Anjä rä ntotä rä nani*

Nu'u ma ulahu hinmi tan'ä rä nani padä thots'e 'ne dä dä'ä dethä nxindäge'ä padä thokä dethä nt'ot'ä tuhu. Gese'u mi hoki ko rä xi'ä rä tsimaxi.

Nu'ä tsimaxi ge'ä e rä tuhu yä t'uhnini cho 'ne tsa Gä t'imhubu ja yä hyë. 'Muyä jä'i nge jukpä rä ngo ko 'na 'mini padä ts'ä, nu'u mi 'na ma 'na tsa hekpä yä ts'u. Nu'mu ya ma peti xängü yä xi tsimaxi ge'mu ma futi t'ot'ä rä nani.

Mahyoni za, 'yothä 'ne rä xi tsimaxi. M'e xänho ä za 'neä 'yothä, t'ü'ä tsibi 'ne nu'mu ya däspi, t'espäbu yä xi yä tsimaxi. Ma jabu ga'tho ä xüi 'ne ma pa. Nu'mu ma 'na rä pa ma peti padä jum'mi; di nthewi 'mu paxki, tengü 'mu ja yä hyadi padä bomanho. Ge'ä ngü'ä mi t'ot'ä rä nani padä m'aa ma japi nubu di xäng'ä rä dethä.

◆ Nt'ot'i 'me bi t'ot'e cho

Pongähña: Ilse Reyna Laja García

* Guzmán, H. y Díaz, B. (2013). La elaboración de la cal. En *Ch'ol. Ity'an yik'oty iñatyibal ajCholo'. Voz y conocimiento del pueblo Ch'ol*. México: SEP-CGEIB: 39.

5. Nu mu hindī peä 'na, hingī tsihme 'na*

Hyakujo, rä xambäte nge ze** chino, mi pefi ko geu yä nhyuniwi 'ne'mu mi pets'ä ngohorote ngeya, mi hokiä n'üädöni, mi üäpyä hai ne mi tsäkiä 'yeza.

Nu'u yä nhyuniwi hinmi ho mi tsa ge nuä rä däk'ëi xambäte mi ndüts'edi, pege mi pädi nge hinxtä ngaspänt'eni nuä rä njähña paxtä hyëmbi, ngüt'ätho bi t'äkpä yä pefi.

Nu'ä rä pa'ä nuna rä xambäte himbi ntsihme ne ngüt'ätho bi yot'e pa geu mi 'ra yä pa.

—Janjuäni poräkue geth'o dä äkpähu yä pefi —bi man'u yä nyuniwi—. Man 'na tsa Gä kospähu.

Nu'ä rä pa bi t'un'u yä pefi, nuä xambäte bi mpefi ne bi ntsihme tengü nzäi mi ot'e. Nu'mu mi nde bi xambi:

—Nu mu hindī peä 'na, hingī tsihme 'na.

◆ **Xekä 'mede ge xongähu china**

Pongähña: Ilse Reyna Laja García

* Senzaki, N. y Reps, P. (Comps.). (2015). Si uno no trabaja, no come. En *101 cuentos zen*. (5ª edición). Barcelona: Galaxia Gutenberg: 128.

** Jä'i fädi faxte ge dä tsa gi tsombu.

6. Rā ngut'ne 'ne rā xäju*

Mi ot'ä rā xäju ja nhyadi, nu'mu mi tse, ga'tho ä ndondethä gexi peti nu'mu mi ja yä pa hyadi. 'Na rā boka ngut'ne, ge bi hyandi nuä dä thogi, bi däni 'ne bi 'yapi nge xti üni 'na nzi tuki; ngüt'ätho bi dähna rā xäju:

—Ntsitsiwi, ¿'mengi ot'mu mi ja yä pa hyadi ngü'ä go ndi peka?

—Ndä 'yo nthühü ja yä mui yä za —bi dä'ä rā ngut'ne—; nuä ya himbi zuki paxkä peti nu'u dä thogi.

—Pe ge'mu ngi tü'mu mi ja yä pa hyadi —bi juatpa'ä xäju—, nehya'mu ge'tho xänts'e —'ne ngü'ä mi peti ma hon'ätho nuyä ndondethä ja rā ots'i, bi den'ni nge nuä rā ndänhyëi ä rā ngut'ne.

Ni 'yëhë gä mpehmu pa nte dä 'yotkähu m'edi padä za gä m'umanhohu. Nu'ä rā dänhyëi nzäi dä 'yotpänm'edi 'nedi m'uman'u.

◆ **'Mede zü'uë ge xangähu griega**

Pongähña: Ilse Reyna Laja García

* Esopo. (2007). La cigarra y la hormiga. En *Grandes de la literatura. Fábulas*. México: EMU: 15–16.

7. Ră fo'yo ne ră a*

Fo'yo: Rruuuhhh, Rruuuhhh.

Nu'ä pe'ä bi t'ot'e: 'Na ră pa, 'na fo'yo mi nhüäki nts'edi
nuhma nthämbënitho bi 'yo'ä 'na ts'oni.

A: Jau, jau, jau.

Nu'ä pe'ä bi t'ot'e: Mi hombu ja ră nzant'i paxta ndini hapu ni
'yë'ä ts'oni nuhma hingrä ya'ätho bi 'yo'ä 'na nzi hña nge mi
ma:

* Ac, S. (2002). El perro y la pulga. En *K'aayo'ob yéetel tsikbalob: cantos y cuentos en maya*. México: SEP: 50. (Libros del Rincón, s. n.).

A: 'Yotkä rä mate hingi hyogi, ya man'andī gä tzai.

Nu'ä pe'ä bi t'ot'e: Nu'mu mi üäts'ä rä wa'ä fo'yo.

A: Jau, jau.

Nu'ä pe'ä bi t'ot'e: Bi hiänt'ä rä a nge ya xta ndü geth'o xi hment'i.

A: Jau, jau.

Nu'ä pe'ä bi t'ot'e: Nu'mu mi dämbëni bi hüëk'ä rä a, di ge'mu hma nge ni dü ga'tho yä pa.

◈ **Nt'eni 'mede ñajä* me M'onda**

Pongähña: Ilse Reyna Laja García

» **Gi pengbu ja ni He'mi däjä'i 'ne gi thok'ä ni 'mefi.**

* Nt'ot'i ge hma rä 'mede bi thogi pa dä t'ot'e ra ñajä. Üdi mepu di hñaki ra ñajä 'ne me ja dä hman ha ran pöthera ñajä.

8. Ră ndo 'ne yä puni*

N'andi 'na yä ndo nge mi 'mu'ä ja 'na t'uhnini yabu_{tho} hapu wadi man oto 'me dä ts'i, jange n'adige'u bi ma jayä juanza, hapu bä tin'i 'rä yä puni nge mi n'yowi yä bät*s*i.

Bi n'yomfëni 'ne bi 'yo_t'e, nu'ä ndo bi nexä ja za 'ne hapu_{gepu} nge bi 'yo_{de} ge nu'ä puni bi mu_{di} bi ma nge man 'na yabu di gepu mi 'mu_{pu} 'na bome nge mi oxä t'ots'i, 'ne nu'u yä mite mi ëna nge ya ma oto rä 'yëthi,ngü'ä bi man'u yä nts'ani, pe nu'ä ma juäni ma ge'ä 'na rä we nge mi ts'utpa rä ji ärä bome nu'mu nxüi,'ne ko'mu nuä bome ma dägmemeti, mi nñaki hont'ägo_{ge}'ä paxtä ñan'ä rä te.

Nu'mu mi we'u yä puni, nu'ä ndo bi gäpu ja za 'ne bi maabu ja t'uhnini, hapu mi 'mu'ä bome, bi 'yän'ä t'ots'i ja gepu mi obu'ä züüë, nu'ä n'yohu bi hyo 'ne nu'ä bome bi dits'i. Nu'ä n'yohu bi maa njüt'i 'ne bi memeti.

◆ 'Mede mije

'Yo'ti: Justina Flores Flores

Pongähña: Ilse Reyna Laja García

* Instituto Estatal de Educación para los Adultos de Oaxaca (IEEA Oaxaca). (2008). El señor y los tigres. En *Ayuujk jä'äy y'ääw y'ayuujk. Nuevos horizontes. Antología de cuento mixe*. Oaxaca: IEEA Oaxaca: 42. (Serie narrativa, s. n.).

9. Rä hmudü 'ne rä theluña*

N'andī 'na 'yohu bi nthewi ko ngeä hmudü 'ne bi xifi:

—Nuya'hä Gä tsixa'i.

—Hingī tsixki —bi 'yen'ä n'yohu.

—Ma ëka ni hyätopa, ge'mu Gä tsix'ä'mu.

Nu'mu mi mengä ja rä ngü nuä n'yohu bi xip'ä rä bome nge xtä nzixa hmudü. Pe nuä rä bome bi 'yena:

—Händä zixa'i, geth'o nu'mu mi bä'i ngrä bazuña; 'ne nuya gi n'yets'e gi thelu ni ña pa hindä bä'i.

* Consejo Nacional de Fomento Educativo (Conafe). (2001). La muerte y el pelón. En *Cuentos de engaños, para hacer reír y fantásticos*. México: Conafe: 27.

—Nde'mu —bi 'yen'ä n'yohu.

Bi n'yets'e. Bi zon'ä pa, bi zo'ä rä hmudü 'ne bi n'gni nuä n'yohu.

Bi sifi ge ma njo'obu.

—Jange'ä'mu, ge'mu njo'obu nu'ä bazuña, maxi di gehna theluña gö tsits'i —bi 'yen'ä rä hmudü.

◆ 'Mede me M'onda

Pongähña: Ilse Reyna Laja García

» **Gi pengbu ja ni He'mi däjä'i 'ne gi thok'ä ni 'mefi.**

10. Rä 'bisi*

Nu rä 'bisi ge'ä 'na t'egi tä za ki hñu nge mahyoni'ä ne ndäng'h'o'ä. Ndängü yä jä'i 'hü rä 'bisi na'hma tä ma rä 'mefi, rä nsoti o rä i'o.

'Buti rä yä jä'i nge'hü rä 'bisi na'hma tä ma rä 'mfi, tengutho rä ma xi'bä, rä ma thühme o rä tat'ä he'mi.

Ndängü yä 'bisi i ja: nu yä 'bisi nge rä mpe rä ri'hi hin'gi hyü'u ne i ti'u; ne nu yä 'bisi nge rä mpe rä nwani nduze rä säno'u na'hma tä za kua'na 'ñu xi ñhë'ni ne nu rä 'bisi yä pä'si i ja mi yo'ho yä säno'u.

Nu rä ra yä 'bisi 'bi ts'ani mi na'ño'u hin'gä tengutho i ja ya: mi ja na nge nu rä 'mt'o säno ma rä ndoze'ä ne nu rä 'mfa säno rä zi ku'lu'ä.

Ja mu hin'gi ho nge ki hiü rä 'bisi: nge xä nduxki ki 'ño bu ha'pu za'ni 'yo yä t'eki ne ke'tho nge ts'utho yä jä'i za tä hñu.

Pe ja mu xän'ho nge ki hiü rä 'bisi: hin'di ts'ona hai nge hin'gi ho'na gasolina, mits'u hin'gi ma'ti nge rä tä t'eki o rä m'oto ne ke'tho ti ze rä jä'i nge ti mu ma ng'ho.

◆ **Nt'ot'i 'me bi t'ot'e me M'onda**

Pongähña: Karlahi Espiritu Salvador

* Secretaría de Educación Pública (SEP). (1997). La bicicleta. En *Español. Primer grado. Lecturas*. México: SEP: 184-187.

11. 'Me go tsu dinjä*

'Na rä dägäzamuï japone nge rä thühü Nobunaga bi zani xti njuwi ko ge'ä rä ntsuiwi ma xi dä hont'u nzi dengü peti mi zi di ge'u mi zi'u mi 'ra. Ya mi pädi nge xtä ndähä, pe nu'u yä dofui hinmi ëk'ëitho.

Nubu ja 'yü bi ntsayäbu ja 'na ngünijä 'ne bi xip'u yä mfatsiwi:

—Nu'mu yaxkä k'ätsu'ä ngünijä, Gä embä 'na t'ofu. Nu'mu dä bona hmi, Gä tähmu, pe nu'mu dä bona mpont'i, Gä 'mehmu. Nu'ä dinja ya nthägenda.

Nu'ä Nobunaga bi yut'bu ja ngünijä 'ne bi ñakrä nzaki mutotho pa njoxtä 'yode. Nuhma bi pet'u yä mfatsiwi 'ne bi 'yen'ä 'na t'ofu. Bi bona hmi.

Nu'u yä dofui ya hinmi juadi xtin ndühni nge bi dähä n'ihitho nuna rä ntsui.

—Njongitsa di pa'ä yä thägenda dinja — bi xip'ä rä mfatsiwi nu'mu ya bi wa'ä rä ntsui.

—'Meske hina —bi man'ä Nobunaga, ngü'ä mi ütä 'na t'ofu nge ma juäni xin mpenhni 'ne mi üi yoho rä hmi ga'tho yo'nanwadi.

◆ 'Mede japoné

Pongähña: Ilse Reyna Laja García

* Senzaki, N. y Reps, P. (Comps.). (2015). En las manos del destino. En *101 cuentos zen*. (5ª edición). Barcelona: Galaxia Gutenberg: 101.

12. Rā nzä 'ne rā nt'aki*

Nu 'bu China, nu rā hña nge ki ma nge hähä xi mēfa ki ma nge hi'na ni pombu ha rā tsukuä nge keä rā nzä 'ne rā nt'aki, nge ja na rā 'mete nu nge rā thet'e'tho.

Na rā mā nzä ne rā nt'aki mi 'mapu ha rā tai nge mi pa 'M mi pa.

—iTä mi hië'chi yä nzä ne rā nt'aki jawa! Hingha'pu ki fin ma na ngü yu. Ma na ngü yu nge ma tho'tho het'i. iYä zi ku'lu nzä yu jawa!

Bu'ti rā yä jä'i nge mi ne tä päti te ni be'ä mi ja bu ja rān pa 'bi nsa'ya ne 'bi hië'chä nzä. Mi tho' nast'uki, nu rā mā 'bi iü ma'häma te 'm pa, pe'ke nu'ya 'bi iü yä nt'aki.

—iMe 'bä nu'wi! iNdon'za'ki yä nt'aki jawa! Ma tho'tho don'za'ki tengutho na rā jä'to xän zä'ki. iTä ñangä'i, ne hin'gi 'mti! iHin'cha ti jawi'ä!

Mi bupu na rā yä jä'i nge 'bi nthe'te ne 'bi yembä rā mā:

—Hähä, i te'mti nja mu nu ni nzä ti jawi'se ni nt'aki?

Nu rā mā hin'bi za 'bi tä'ä nge hin'bi päti bi ma.

Ne tengutho i man'ya tä xambäte, xä 'ñheni nge nat'ä rā niti yo'ho yä jä'i ki mpemi.

◆ 'Mede chino

Pongähña: Karlahi Espiritu Salvador

* Chang, S. y Calle, R. (2005). La lanza y el escudo. En *101 cuentos clásicos de la China*. (9ª edición). Madrid: Arca de la Sabiduría: 124.

13. Ră 'metoni ngo*

'Na dī ge'u yä hnini nge kua'tä hnini Sa Xua Wichikobi, ja n'amin'anhyotho yä tsana nt'ëk'eï ga xiäwi 'na dī geu.

Nuna mi nja tengü rä hnini hapu mi 'muä mpaha yä jä'i, nubu nte mi 'yowi. 'Na rä pa, ga'tho mi tsanigo ge mi t'ot'e tat'ä jeya nu'mu yä hokxui ge rä zäna ndisiembre. Mi ja m'e'mida, ntsime 'ne rä ntsisëi. Nuhu mrä ndä ga'tho däya ma geä dak'ëj'ai nge yä mi gü rä jeya 'ne mi 'mupu ja t'uhnini, ngüä tengü u yä nt'ot'e.

* IEEA Oaxaca. (2008). El mayordomo de la fiesta. En *Ayuujk jä'äy y'äaw y'ayuujk. Nuevos horizontes. Antología de cuentos mixe*. Oaxaca: IEEA Oaxaca: 92. (Serie narrativa, s. n.).

Nuä rä paä nuä dänxü ge mi o'tä rä ngo thämbënitho bī za n'angün'a yä nhyuni bi xifi ge mi hyënni jänge ä hīnmi tsa xtä ngopu tsedi xtä m'a.

M'efatho nu'mu mi 'ma nuä nzi dakëi, nuyä jä'i ge tobe mi mupu ja rä ngo bī hyandi tengü hī wat'i 'na rä tsudi nthomanohotho ge jänm'u mi thambu, nuu bi zamui 'ne bi zani ge bī hyotiä do 'ne bī menza, paxtä mengi.

Nu'mu man 'na rä pa bi m'au yä jä'i bi uni xfi k'äts'ä nuä jä'i bī 'yot'ä ngo, thämbënitho bī dīn'ä nuä nzi dakëi ya xī dü ga'tho rä ngo 'na xī majitho. Ja ge'mu bī bä'u ge mi murä xüdi di ge'mu hont'ä manña jä'i ä.

◆ **Ts'ana nt'ëkëi mije**

'Yo'ti: Evelia Luis Aragón

Pongähña: Enedina Bonilla Nava

14. Ră nts'ogi ma xita hu*

Njabu m'u mi mudu nuhu ma xitahu: bi zohä rä mfädinuä rä nmui ne rä hiäpayä jä'i di munmanho pä ga'tho nxinmahi. Bi yüdi yä zügä ma'ye hapu dinya nuyä ngodoni, pa dä za gä zomu ko yä hnehi mixes, padä matsi ne di üna te. 'Na pa bi ntsa pa geu yä m'oe: thüsei, jät'ii, yo ne yä däyo.

Bi zo ä rä pa ge yä m'oe bi m'abu ja zügä ma'ye ge rä thuhü mije *Anajëntum o Yuujk akém*.** Tengüdaya, tobemi t'ot'ia m'oe ge mi tho yä oni, tsokiä däyo, 'ne mi xii thüsei 'ne hogäsei, mi ayä nzaki, pa di mumanho 'na, yä t'uhni 'ne mi 'na yä nm'ui.

Numu mi juau yän nt'adi ma dakëihu nubu ja yä zügä ma'ye, mi pengi ja yängü padä ok'ia ntsihme ko yä oni ne yä godo ge ya xi hyo padä zi ga'tho yän m'ui, yä nhyuni ne yän wat'i. Mi njabu numu hinmi ja ä mi tühü, mi pabu zäi mi pa ge mi häxiä m'oe pami adi ge dñjaxanho nuä mi tühü.

Bi zogähu ga'tho u: yän mfädi ne yän ntsan'i; bi xangähu m'e gä othu pama nhosehu ne man nzakihu ge hini ñehë gä pumbenihu, pa gä mumanhohu. Ma hioni gä petsu nuyä bi tsogähu pa nuhu bä m'efa n'ehu dä 'yot'u.

◆ Nt'ot'i 'me bi t'ot'e mije

'Yo'ti: José Luis Reyes Hernández

Pongähña: Enedina Bonilla Nava

* IEEA Oaxaca. (2008). La herencia de nuestros abuelos. En *Ayuujk jä'äy y'ääw y'ayuujk. Nuevos horizontes. Antología de cuentos mixe*. Oaxaca: IEEA Oaxaca: 129. (Serie narrativa, s. n.).

** Njäpä hnini pa ge'u yä mije nge mi fädi ko gehya yoho yä thühü. Bi jabu ja hnini Sa Bedu 'ne Sa Pablo Ayutla nubü ja Xäntho ni nja ma Xots'e Oajaka. Rä ñuhü Xäntho mahyoni: **Hai yä ngani 'ne Hai yä juanza.**

15. Ñase nge nu... Rä nsan'se*

*Nu rä nsan'se i ja'ä kemu ki jürbä'bi
rä 'ñu rä n'yomfëni mi rä yä jä'i.*

Me tä päka 'meä ni ma rä nsan'se nge
geä ni 'müi. Ge'e ni n'yomfëni, ge'e te
'meä gi sa, tä ge'e ga'tho'ä hin'gä ge'e
na'hma gi tñi to'o'i.

Gi sopy gi 'müi na'hma tä za gi 'muä ma'häma 'na rä
pa. Gi 'müi tengutho'bu gi ne, tä mi 'muä 'meä si'i nge
hindä zai. Gi 'müi nge hin'gi sü. Ndoze rä 'beni ti tü'hü nge
di mbë'mu nge hin'gä ge'gü to'o di ne'hü nge dä ge'gu.

Rä

nsan'se

* Rivera, D. (2009). Hablando sola sobre... La libertad. En *Hablando sola*. (2ª edición). USA: Girón Books: 141-142.

T'ürkä'hu nge numu gä rä ts'u'mui ge'ä hin'gi zaki'iä.
 T'ürkä'hu nge 'na rä jä'i man'ä majuäni geä hingi su rä jä'i
 ä. T'ürkä'hu nge nu rä ngo rä jä'i xä nts'o'ä. T'ürkä'hu nge
 nu 'na rä jä'i nge xä nzaki hin'gi zon'ä. T'ürkä'hu nge nu 'na
 rä xi'su ma manda'ä. T'ürkä'hu nge nu 'na rä 'yo'hu geä
 ga täza di ja 'ne hin'gänandi dä ne di 'bedi. T'ürkä'hu nge
 nu rä paha geä rä t'of'o'ä. T'ürkä'hu nge pa tä t'ëk'ëi gëa
 gi ja ndabisa'ä. T'ürkä'hu nge nu 'na rä jä'i hindi ja 'meä di
 ja ma'na rä jä'i si'fi nge rä nukü'ä. T'ürkä'hu nge nu rä nho
 katho ya nt'ut'i'ä.

Peke, ʒto'o i xangä'hu nge gä ne'hu tengutho ti nja'hu?
 Di mbënga nge son'ä 'na rä pa nubu n'angün'a ma teh
 nge di pähmu nge hingä gepu di oh.

**Me dä pädi gä hëta ndängü yä 'meä,
 peke nu'ya di fudi gä nsan'se.**

◆ Nt'ot'i 'me bi
 t'ot'e me M'onda

Pongähña:
 Karlahi Espíritu
 Salvador

16. Ntä pado*

Nuä ntä pado ja rä fitä nthoki ko yä do ne rä bohqi. Nuü yä do xän juäni, nuä bohqi nthoki ko rä dehe ne ma thänts'i ko rä 'tei. Nu'mu yä ja ga'tho 'me mahyoni, nuü yä jä'i dī futä hmuī.

Met'o nthoki 'na t'ungü ge rä njo'ma xi'yo a nubu mbo nt'oe ä ntä pado. Ma 'ma'mi yä wangü, ge geü yä za pädä dex'u yä do. Njats'i n'ando gü n'ando ko rä bohqi, ma de ja rä chalu ko 'na rä ots'i ne rä goxthi pa dī nhi yä jä'i.

Nubu ja rä xutha ja 'na rä ots'i hapu gepu zo ä tsibi padī pat'ä rä fitä. Nuä nthi bu ja fitä faxän'a da 'yothe yä udo'yo, nzabi nyogi 'ne'mu yä dī m'ui 'na rä wene rä danxü.

Nu'mu dä yut'ä 'na jä'i bu ja fitä dī petiä 'yēthi paxi pa dī mfe'mi ja rä ngo ko geä hyäpa. Pa nu'mu nepe dä box'ä hyäpa t'espä dehe bu ja pado, kom'u xän pa nanzä hiäpa. Nuü mi 'na yä paxi ge rä xiza, m'ose ne xidenm'a jä'ti ja tsoe pa dä thots'e.

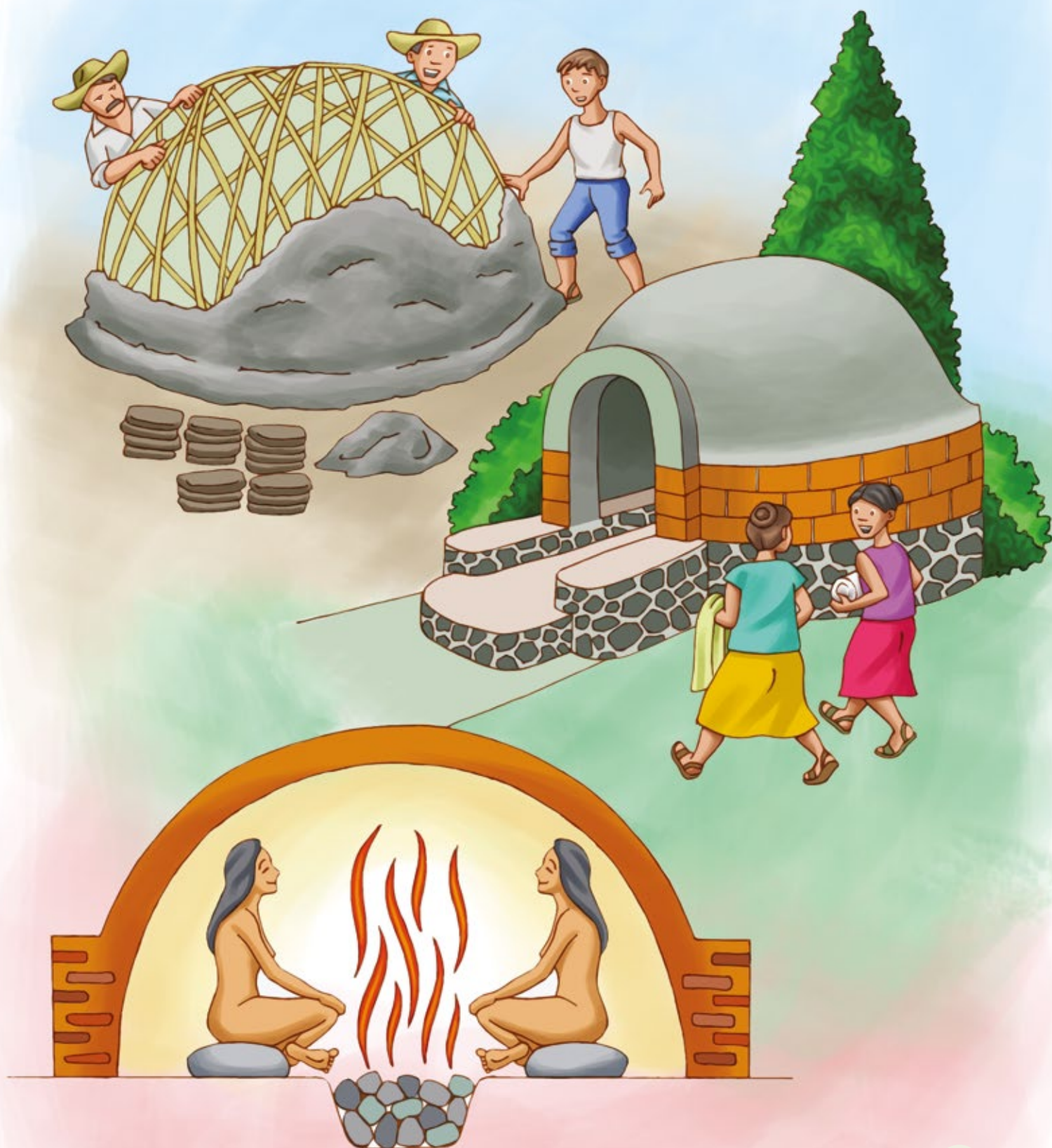
Nu'mu yadä yut'ä ja nthi, nuä goxthi nkjomi ko 'na ximbazu ne 'na dāx'yo. Nuhu yä jä'i mu dī hyēnni tsedi dä yut'i hyündi bu ja fitä.

Nu'mu xän u yä xutha yä jä'i ne yä 'ye, ge'tho jamu patsi nuä xän hyu. Pa dä dīts'i nuü yä jä'i ni 'yēhē dīnhi ja fitä.

◆ Nt'ot'i 'me bi t'ot'e mikstekko alto

Pongähña: Guadalupe Granada Rufino

* Ramírez, E. (2012). Baño de temascal. En *Oficios y ocupaciones*. México: Conafe: 55. (Hacedores de las Palabras. Del lugar donde vivo, s. n.).

17. Ma muï zo tengü rä tsibi*

Soyen Xaku, rä müdi xambäte rä sen, ge bi zoho Yä me 'Nanwadi, mi ma: *Ma damui zo tengü 'na rä tsibi, pe nu'ä ma da xäntse tengü rä 'mospi nuä xä hüët'i*. Bi hokiä n'arä t'ut'ä 'yomfëni ge bi xadi ga'tho yä pa:

🌸 Nu'mu xüdi, ge ya dīn mponi, tsokjä rä nt'üxmohi ne gi 'yomfëni nuä gi ma.

🌸 Poni 'na ntsana 'mede. Tsan'ä gi tsi. Nu'mu ina gi nathä.

🌸 Thok'ä ni zenwate tengü ni 'mefi nu'mu gi 'muse. 'Ne'mu gi 'muse, 'yot'e tengü'mu mi zoho yä zenwate.

🌸 Tsa ni ne bu gi ña, man'ä gi ma, pe gi 'yot'e.

🌸 Nu'mu di nja na nhøjäi, ingi thokjtho, yondi gi 'yomfëni pa gi 'yot'e.

🌸 Hingü pex'ä nuä yä xä thogi. Hyant'ä di 'medi ge dīnja.

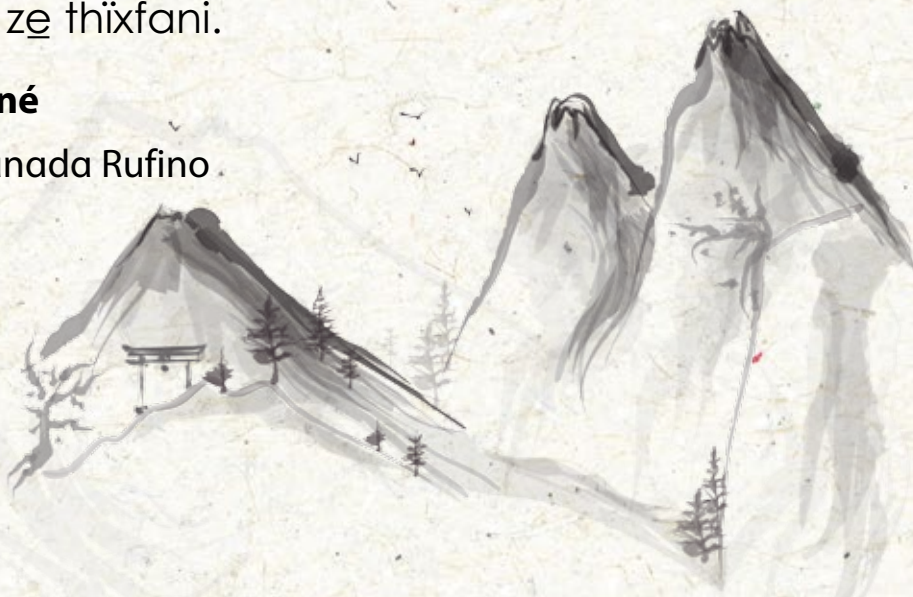
🌸 'Yot'e tengü n'ä zamui 'ne rä damui n'ä t'uhni.

🌸 Nu'mu Gä ma gin tsuñä, ähä tengü'mu ni nzokä t'ähä. Nu'mu Gä nuhü, tsopu 'na ndä 'nihi nuä nimfidi, tengü'mu Gä 'yei ni ze thixfani.

◆ **Nt'ot'i 'me bi t'ot'e japoné**

Pongähña: Guadalupe Granada Rufino

* Senzaki, N. y Reps, P. (Comps.). (2015). *Mi corazón arde como fuego. En 101 cuentos zen*. (5ª edición). Barcelona: Galaxia Gutenberg: 48.

18. Tumu tsukuä*

Nubu ja hëtsä ma'ye, ge nts'edi ndähi, mi 'mupu 'na t'uhni ge rä thühü Oseloti. 'Na rä pa bi nuhü xüditho ge mi tom'ä rä ta gexthä nzohö.

Nu'mu mi zohö nuä rä ta bi mudi bi ün'u mi hiä.

—¿Xi ga ya 'meä xkuä hängi? —bin ani nuä Oseloti.

—Dähä 'na rä xit'o —bi dää rä ta.

Nuä t'uhni bi 'ma 'na 'nihi dä hon'u yä kuhu pad'i hokiä doni.

Nuä Oseloti bi hokä 'na doni ge goho xi n'angün'a bi kuhu 'nami'nan'yo. Nuä, tsukuä bi gohi ge 'na rä doni mahotho ge'tho tü ga'tho yä kuhu ge di japi mahotho a ximhai.

Nu'mu mi 'yot'i bi kuhu bi 'yadi bi ma ja rä ngü nuä rä xita paxtä 'yüt'ä rä doni, nubu ma de rä 'yü 'na rä mandähi bi hiämbä ä rä xit'o 'ne bi hyäts'i.

Ngüä min mfehe nuä xit'o ja rä ndähi, nuä Oseloti bin'yomfëni ge nuä rä doni tengü 'na rä tumu, gepuya tsani gextä ndät'i panxtä ndüxä ndähi ma xots'e.

Bi zombu ja rä ngü rä xita, bi 'yapä 'na thähi, bi dät'i, bi guki nubu thi pa bi boxma xots'e. Bi njabu bi zani rä poxma hëtsi nuä Oseloti.

◆ 'Mede me M'onda

Pongähña: Juan Ricardo Felipe Mateo

* SEP. (1997). Mariposa de papel. En *Español. Primer grado. Lecturas*. México: SEP: 146-152.

19. **Ñase nge nu... Ră njohya***

Gän m'ui mpaha hingä ja tsepu, nuä rä njohya ja 'mu 'ne'na.

Ră njohya geä di to'mi n'ë ja'mu di tsamanhëi nu'mu di handi thogi ja yä däiü. Hingï hëi ge dä dümamui nuä hindi thogi, pe 'matho otkjä rän u, ge'tho neka di thogi.

Di 'nakä dümüi nu'mu di handiä nxüt'uhni hapu ja rä nyot'ä mamt'egi, numu ma 'na rä pa 'na di geu di paräthandhi. Nuyä da yän din m'engi ge'tho yä bin nzähi.

Nuyä nxüdäkëi ne yän ndo ge oto bu dä zoni di n'axki, ge'tho dinja ä räpa ge njondäbüni.

Ră

njohya

* Rivera, D. (2009). Hablando sola sobre... La felicidad. En *Hablando sola*. (2ª edición). USA: Girón Books: 110-112.

'Na rän johya ge, nuä ma juäni nubu ma
tehu handi, ne ni den'i äna textä thotho gexti
pa'ä rä mfëni.

Muyä jä'i nge nte 'yowi nge nuä thogi. Nubu
ja rä te, pa dä t'ëtsäi ne nzamui. Nuä hängine
pa geä ma juäni, jongi tsä di tsayabi pa geä
damui.

**Nuä njohya mahyoni pa ga'tho pege ne
nzamui pagibent'i ne gi hyandi, ni damui, ni ye,
ne ni mfëni, ni ngü, ni dahnini 'ne ga'tho ä thogi
ja ximhai.**

◆ Nt'ot'i 'me bi
t'ot'e me M'onda

Pongähña:
Guadalupe
Granada Rufino

» **Gi pengbu ja ni He'mi däjä'i 'ne gi thok'ä ni 'mefi.**

20. Rā xāmbāte sufi*

Rā xāmbāte sufi nzāhī mi pede 'na rā xekā 'mede ge xāngāhū, nu'mu ya juaā nxādi, pe nuu ya t'uhni hīnmi kaspant'eni nuā 'ne dā ma nuā rā 'mede...

—Xāmbāte —n'adīgehu bī xifi n'abde—, nuī gī petkā 'meyā 'mede pe hingī xik'me 'meā 'ne dā ma...

—Dī ghā mpumbī —bī 'yēn'ā xāmbāte—. Jaki gā okjma mfēni gepuya gā 'nahā 'na ü deze.

—Jamadi xāmbāte —bī dādī kompāhā nuā rā mfatsiwi.

—Dī nehma, gā bent'āi, gā ätsi ni deze. ¿Gī jakí?

—Hähä. Jamadi —bī 'yēn'ā t'uhni.

—¿Njant'ā dī hīā na rā juai, ma henmhu pa ndī hēi?

—Dī nehma gā, pendī 'ne gā pat'ā ni ña, xāmbāte.

—Hingā mpat'ia ge'tho dīn ñak'āi. Hontho dī 'ne gī m'üā mpāhā... Jaki gā ñakā gepuya gā 'naā buya.

* Bucay, J. (2009). El maestro sufí. En *Cuentos para pensar*. (3ª edición). México: Océano: s. p.

—Hina xambäte. jHingï hogi 'yot'ä ngüä!
 —bï zamanhu nuä rä mfatsiwi.

Nuä xambäte bï tsayatsu gepuya bï ma:

—Nu'mu Gä xiäwi me'ne dä ma nuä xekä
 'mede ge xongähu tengü dä'mu Gä üni
 'na ndat'o yan hyäi.

◆ **Xekä 'mede ge xongähu isla***

Pongähña: Juan Ricardo Felipe Mateo

* Thëkië'i ge bä fudi bi neki Arabia, nda rä xeki ni gopu ra Asia.

21.Yä hets'ä jä'i ge rä tse nepu bä fuhyä do*

Mpaho bi mühu yä **kumiai**** ko rä noho nen poho rä müi ga'tho mü mi müyä tse, nuhu yä ma'ye xi gom'ia tse, bizoho hiñe'ä n'anwadi yä jä'i ntsüthä, thomanhetsitho ne rä ndäte.

Nuyä dät'uhni bot'axitho tengü rä tse ne mi jayä kaxtä da. Nubu ja rä nmui gepu xäntse. Minto xui ko yä dä do, nuu mi hot' pä räña, gepuya mi kohindiyuga. Mi nextä 'ye'ti nuyä *kumiai* nubu ja yä hai, ja yä zeshni ne yä ndämfaningeximaxobi.

Nuä rä ntsui mi hyetsi. Nuyändojäi, numu mihandingenuyä *kumiai* mi nñani ko nzamui rähai, midunt'ia do thomandodotho nge nuyä ot'ia 'na xünza geze nubu t'uhni Rumorosa nebi 'yot'ia dü buja yän nmui ne yä züwe.

Nuyä *kumiai* bin xäni, pe nuu yä zamui bin m'ai himbi züu yä ndojäi ge yä tse. Nuä rä ntsui xängü yä jeya binja ge'mu, Korä 'yomfëni bii 'yot'e ge nuu yä ndojäi hinma zamui, bi däpi. Numu mi waä rä ntsui tsutho yä m'ui bi bongi. Nuu mi 'na bin 'yomfëni ge bi m'a bä m'ui ma 'na hai.

Ko ngeu xin m'edi nuu yä *kumiai* bi nzoni ko Jakumé, neä *kuatai*,*** nge bi dü ja rä ntsui ko ngeä rä bome ne bi

* Monay, D. (2007). Los gigantes de los hielos y el origen de las piedras. En *La Rumorosa. Donde las piedras nos miran*. (2ª edición). México: Conafe-CNDI-ICBC: 20-21.

** Hnini mupu ja rá Munts'ä hnini ge Baja Kalifornia nubu M'onda. Nu rä hnini ni gopu hä nikua'tä hnini Ensenada, Playa nge Rosarito 'ne Tekate.

*** Ndä ja yä peti kumiai nge bi 'mupu ja munts'ä hnini Baja Kalifornia.

zogi 'na hüehi nxüt'uhni ge rä thühü Jakumba. Nuä bi gohya
Däk'ei ge nuä nzi nxüt'uhni xtän zin'ä nuä rä 'na'yo ndä.

◆ **Nt'ot'i 'me bi t'ot'e kumiai**

Pongähña: Juan Ricardo Felipe Mateo

22. Ră doja o'yu 'ne ră jä'oni*

Nu'mu ma ya'mu nuä jä'oni mi ts'o pe nuä ră doja o'yu nthotho mi ho; ge'ä ma 'na ma hotho ge ga'tho yä doja.

N'andī binja rän ngo yä doja, pe nuä jä'oni hīmi ne xtāmaa ge'tho mi pets'äts'a nuä ră he. Bīn 'yomfēni: gextä mihi ră he.

Bī hyandī ga'tho yä doja paxfi 'yomfēni tego xtä hmip'ä ră he. Bī hyandi nge nuä doja o'yu nthotho mi ho ră he. Gepuya bī zoni ko geä doja o'yu 'ne bī xifi:

—Ntsitsiwi, dä ehē gä gä 'na ră mate; nu'ä ră nho'i ini ntsowi gä kua'i'i.

—ǃMe ni mate gī ne gä ot'äe? —bī n'ani ä o'yu doja.

—Dī ne gī hmikī nuä ni he pa gä ma ră ngo. Hondya gī hmikya 'meskä ma kan'äi nu'mu bī waä ră ngo. Dī ne gä xi'i nge gä tsüpi.

—¿Me gä he ga buya? —bîn ani nuä
doja o'yu.

—Nuga, gä hmiämahä ma he.

Ko'mu nuä jä'oni mi gpants'edi, nuä doja
o'yu bî hmipi sinke nts'ojäi, pe nuä njäm'mu
bî mengi. Bî 'nagi ko geä rä he nuä doja
o'yu.

Dî ge'mu, nuä jä'oni bî gohî xänho ko
geä rä he nuä doja o'yu, ngüä man'a bî
gohi xän ts'o.

Jänge nu'mu ma pa hîngî poni, hon'mu
nxüi, ge'tho pets'äts'a ge hepä rä he nuä
jä'oni; jängeä njo'o yä jä'oni nubu 'mui yä
doja o'yu.

◆ 'Mede tlapaneko

Rä petä hña: Abad Carrasco

Pongähña: Enedina Bonilla Nava

23. Ră xaha 'ne ră pada*

Nuü yä dākēi mi pede ge 'na ră pada bi gäi ja 'na ră
hyë gepuya bîn theui 'na ră dä xaha.

Nuä pada bi 'yāni:

—ǀMe gĩ oŋ'wā?

—Dĩ honi 'me gā tsi.

—ǀXi'i 'me gĩ honi? —bi 'yēn'ä xaha.

—Nuga dä ēhē gā ntsithe.

—Xänho 'mu —en'ä xaha.

* Conaculta y DGCPi. (1997). La tortuga y el zopilote.
En *Relatos zoques. Dũ ore'omora'mbü jaye*. México:
Conaculta-DGCPi: 37. (Lenguas de México, 17).

M'efa bi xipä xaha nuä rä pada:

—Nu'i, gi 'yomayätho, hingi yo'i, hä nuga mu'thotho di 'yo, di nehma gän 'yo ja rä ndähi, ëna mahotho din 'yo ma xots'e 'na.

—Geä ngüä —ën'ä rä pada—, ge'mu gi ne ts'a Gä tets'äi, pa gi pädi tengü tsan'a.

—Ena xi xän hots'u —en'ä rä xaha 'ne ëme bi nhohya.

Njabu, nuä xaha bi nexpu ja rä xutha nuä pada gepuya bima maxotse. Nu'mu mi 'yo ja ndähi, nuä xaha bi 'yëmb'ä pada:

—Xoge xän xä ni ña.

Nuä pada ndümüitho bi boräkue 'ne bi 'yëna:

—Nu'mu Gä ma mahon'ä Gä hek'äi gi tsobu hai.

Nuä dä xaha dehe bi ntsü gepuya nte bi ma. M'efa numu ya xin mpümbeni, bi man ma hon'ä:

—Ntho ma nxä ni ña.

Bi bo rä kue ä pada num'ä bi japi bi daä dä xaha dehe, ko geä i dāgi ntsedi bi mpoä rä ximo. Pe nuä rä ula ä dä xaha dehe mrä badi (oko) bi hokjpä rä ximo jange nuya nuhu ya dä xaha dehe ja ya ximo ge nt'et'itho.

◆ 'Mede soke

'Yo'ti: Inocencio Domínguez D.

Pongähña: Juan Ricardo Felipe Mateo

» Gi pengbu ja ni He'mi dājā'i 'ne gi thok'ä ni 'mefi.

24. Ma 'na ne*

Nunu mrä hyoya. Yä rä yaä ni 'yo, ma juäni, yä xän nzäi ge mi gädi xän gü yä ntema 'mefi mi 'ne nu'mu mi zifi. Ni mawa ni manu ni 'yo, ma 'na rä pa bi dän'ä 'na rä mpädiwi 'mu mi dengü. Nuhu yä n'yohu bi müdi bi beni nuhu yä jeya bi xgädi 'ne bi 'mede nuä tengü grä ma yä te.

—Nuga di pa manho —bi 'yän'ä rä ntsitsiwi.

—Nuga di paman'u —bi 'yän'ä rä hyoya.

'Ne ya'ä rä pa nuä rä hyoya bi käi ko geä rä ntsitsiwi ga'tho xän t'uhni 'ne bi xip'ä nuä rä n'u xi thogi 'ne rä nhäi grä m'a rä te.

—Nuga —en'ä rä ntsitsiwi— nuga dä tini ge ja ma ts'edi mpädi. 'Ma'tho tsa gä fax'äi pagi oknimui.

Gepuya nuä rä ntsitsiwi bi hyäni ko geä rä t'usaha 'na rä xekä xindo 'ne bi pädi tengü rä mfexna do.

—Pa gei —bi ma mpaho—. Ko ngehna dä thoä ni dümui.

—Pe nuä rä te 'na yaädähä... —bi 'yän'ä rä hyoya, bi xipä rä ntsitsiwi gemi ne man'a.

Mi jabu 'na rä fantho zate ge xoge rä ndodo. Nuä rä ntsitsiwi bi juän'ä rä saha 'ne bi pädi tengü 'na rä mfexna do.

—Ko ngehna di änga yä ndi ja yä ndotsi ga'tho ni te —en'ä rä ntsitsiwi.

* Chang, S. y Calle, R. (2005). Voracidad. En *101 cuentos clásicos de la China*. (9ª edición). Madrid: Arca de la Sabiduría: 121-123.

Pe nüä rä hyoya bī juati:

—Pe nüä rä te 'na yaädähä, thomayaädähä... Ja xängü 'me ɔt'ä m'edi...

Nüä rä ntsitsiwi bī ntoxui 'ne bī 'yëmbi:

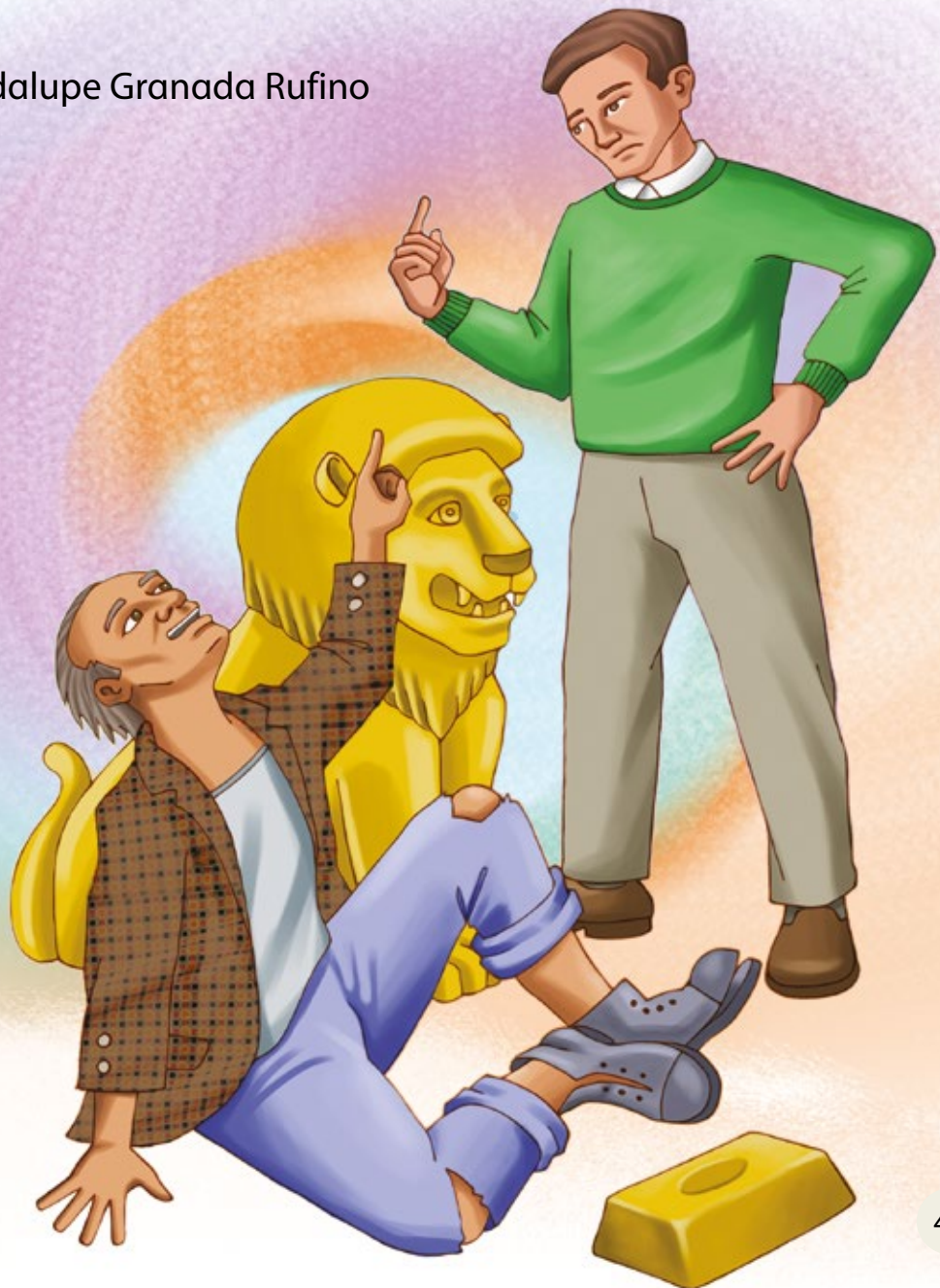
—Nde'mu, ɛ'me man'a gi ne gä ɔt'a pa gei?

Nüä rä hyoya bī dädi:

—'Nakä ni saha.

◆ 'Mede chino

Pongähña: Guadalupe Granada Rufino

25. Ră ts'ondähi*

Nuä ndähi ge 'yo ja yä ni ne ja yä ma'ye hिंगä n'atho, xängü, ma xoge 'na m'ui, xängü 'ne 'na mi 'na n'yotho. Dī geä 'na m'ui 'muu xänho yä mfëni... Ximi 'muä hिंगiho yä mfëni. Njabuä rä ndähi rä ma'ye ge tets'i ga'tho rä nhëts'i ge ot'ä xaxüi, jange mfädi ge hिंगä hogä ma'ye.

Nuä ma 'na rä ndähi ndäte a *Wañunahuaira*, ge bi 'me'to ge'ä zu *anima* ge bi ëhë ko rä nt'ëdi bu yabu, bi ëhë di tsin'yoxi ja rä ngü ä nu 'nanxü nuä xüi ngodü. Ge'ä ndähi ge xokä gox'thi bu 'mefa dä tho'ä xän ndü, ge'ä üä xän dü tsä nan'ü, nu'mu gä 'yode ä na nzuni nts'ütho 'neä xoge nu zamui di pidi tsatho di tse rä ji.

Nuä tsoora *Ninahuaira* 'mui hombu go gepu, nuhu hिंगi zaki, di bembä rä ndähi 'ne di üna dapa.

* Mena, P., Arreaza, H., Calle, T., Llambí, L. D., López, G., Ruggiero, M. S. y Vásquez, A. (2009). El mal viento. En *Entre Nieblas. Mitos, historias y leyendas del páramo*. Quito: Abya-Yala: 33-34.

Dĩ ge ga'tho yän ndähi, geä ma 'na ndä ntse'diä, 'ne ma 'na xänts'o. 'Mupu hapu njondĩ k'uëhë 'ne ja yä zengü, mbiditho, jarä ts'edi 'ne xäntso, jatho dīn hyēñña jä'i ko rä uña, nzabi n'ë ngäxiä.

Hingĩ othe yä mite pe othe yä **yácha*** nu'ä jä'i xä n'ü dä nthüki ko 'na rä do'ni 'ne rä ts'o paxi 'ne yä **chilka**** yu paxi fax'ä züwë a do'ni pa dä jukpähä nuä hingi ho nuä dathi. Pa dä wahä nthüki, ts'edi dä hyufi nuä **chiwalká**,*** nu'ä 'ne di zenwa ko mate nt'ëk'ëi tengü mbane *chiwalká* ko na hyufi üt'ä mate nt'ëk'ëi... Pe gä pixu ä rä dunza.

Pa dä waä rä hñahni, m'a gän hmepia hu ko 'na t'ofogen dĩ muĩ xängü 'ne gi 'yei dĩ ma ja ni xutha hingi mpuntsi gi hyandi.

Nuä xänts'o dĩ ge ga'tho rä m'ui yän ndähi geä ts'ondähi *Akapana a Yanawaira*. Nuna gehna rä dämants'o tengü 'mu bi ëhë ge nei juxiä fonthahi nubu ja 'yü tengü rä 'mandähi. Geä ma 'na rä nkueä ge'tho hingi fexä ja ngo pe fexä ja rä te yä jä'i.

◆ **Nt'ot'i 'me bi t'ot'e ekuatoriano**

Rä petä hña: Jorge Juan Anhalzer

Pongähña: Enedina Bonilla Nava

* Rā ñuhü Xäntho mahyoni: **bädi**.

** Munst'ä dāpo jana rä d'utsa, bospi nyowi yä gulü doni zä k'axti. Ge nthoni jarä hnini ge 'yëthi dāpo di xähña 'neni yä tsäte.

*** Tsä ge 'na ündat'g, xin k'axti 'ne yuni ntse'di. 'Nai nguwi ä rä papaya; pën'na bopo 'ne di uni ni ngo jä'i.

26. Ntothe ko yä paxi*

Nuga dä mukua nu rä 1934, yändi ña **kiliwa**,** pege di ode. Nuya di 'mupu Nubu Parra, ja gepu rä hyodi ja rä hgi kiliwa.

Nuga dä deki xänho tengü 'me t'otpä yä paxi nuwa ge'tho nuä ma ula mrä hotpäte 'neä ma me. Nuä ma me mrä thühü Martina Oxurte 'ne mi petiä paxi däpo pa mi othe.

Pa geä m'eni bi tütüki ge mahyoni ä dongatsi 'ne rä masaniya däpo nte ko rä isëi, ge ni 'yëhë dä t'ot'ä 'na nthi ko yä pa paxi page nuä dänxü dñn ähä ne ndä dat'ä ntse. Ge nu'ä me hinni 'yëhë di nhi ja ge'mu dä zuä nyote ma pa xi m'eni ne hindä dämrä hmi, rä xtä 'ne ndä duä ndega ga'tho ä nyote ma pa; ni 'yëhë di ntsihme ge ndä me rä ü nxindä ndega. Nuä ma me mi pädi, geze mi nm'etseä.

* SEP, Conafe y Colegio de la Frontera Norte (CFN). (s. a.). Curar con plantas. En *Voces de Calafia*. México: SEP-Conafe-CFN: 93-95. (Fomento Cultural, s. n.).

** Hña 'yoya jä'i mengü bu yi xeki ni go'ya pa'yadi Baja Kalifornia, M'ondä.

'Ne dä pädi ge nuhu yä 'yëthi otpä manho 'na ga'tho yä paxi ja dāpo. Ja yä 'yet'o pa geu puntsi; ko geä paxi ä dä me'te hapu 'ya; 'ne nuä xät'ä pa ge ä n'u hembä hëts'ä t'axt'afi.

Nuä paxi xamini njumi ko rä ü ne dä tsi nu'mu ja rä n'u mbo ja ngo; 'ne nu'mu xfi dä tsa gi nxuda nu'mu gi hembä k'ata. Nuä xitsi nja tengü rä xabo, ntheki 'na xeki nuä rä 'yu ko geä pa ntexke yä bazu; poni xängü yä fugi, pe nthoma nxähiitho. Nuä rä padhe ä paxi ä rä 'yomfo dāzu rä ndixä rä u menhihyo.

'Ne ja yä 'yet'o 'ne yä paxi ge ts'a, nu'mu xän tse, nubu ja yä hyë di pet'me yä k'ani, yu *berro* ne rä ix'mada 'ne xungü ja yä 'makt'o dongats'i. Nuä xits'o ko ngeä ma hoki yä ngü, pa 'me'tängü.

Nuä rä mun'wada ä nt'exke ne ä rä mun'wada ä rä ts'un'wada ts'a 'neä, nuu di homhubu ja yä ma'ye nu'mu yä zäna febrero, marso ne rä abri, nuu yä ña nthäxi 'ne ntsa.

Nuya tobe mahyoni yä paxi pa di n'yothe 'na, peyä di pe'me ja Ngü 'Yothe nubu Baye nge Trinida.

◆ Nt'ot'i 'me bi t'ot'e me M'onda

Pongähña: Juan Ricardo Felipe Mateo

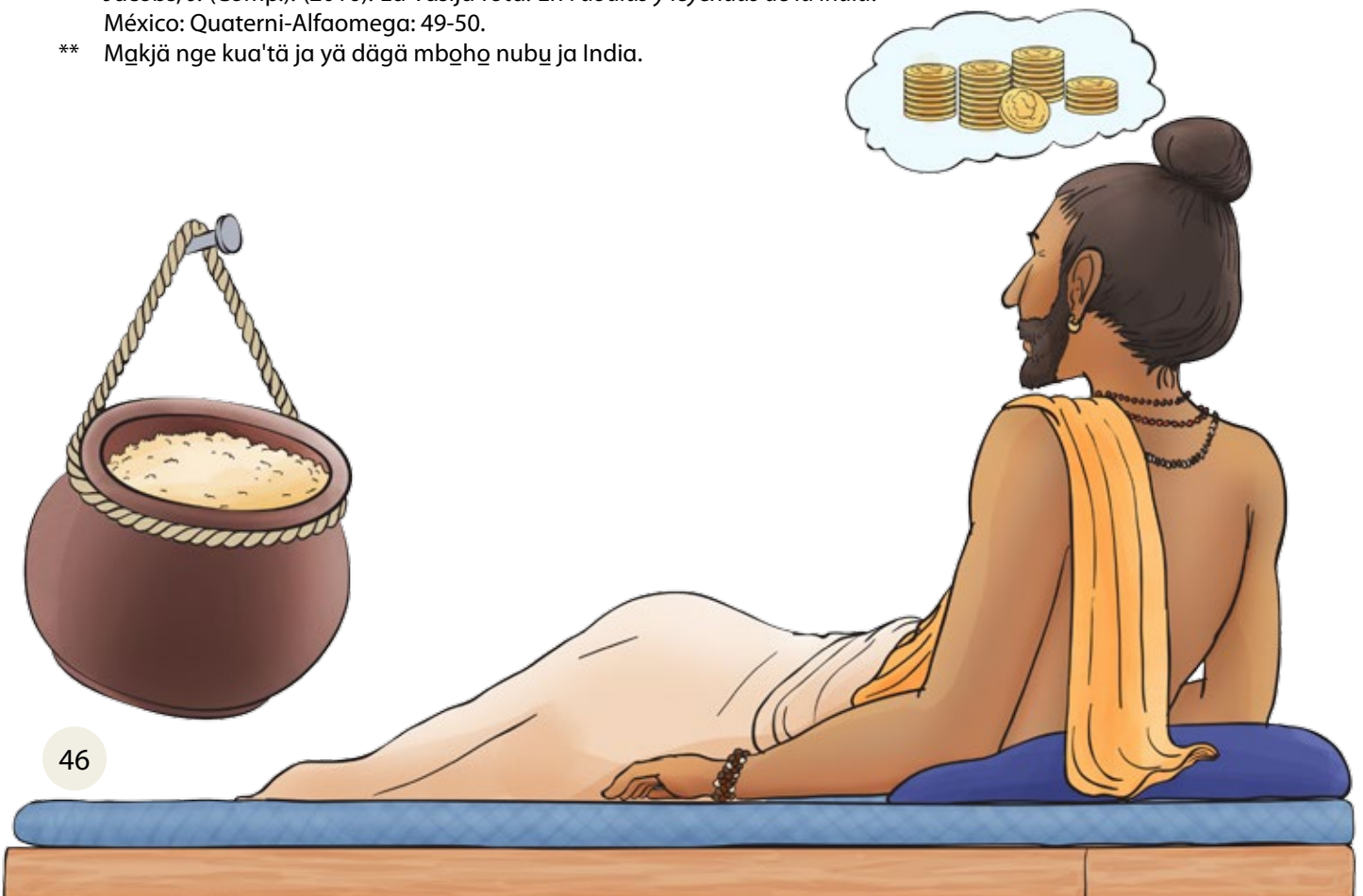
27. Rā nxe nxaro*

Nu'bu ja 'na hnini mi 'mupu 'na **bramá**** na hü Sbabhabakripana, ge ne dä ma rä nhyoke ya xi'yë'ä. Ya xi peti ëme xä ngü aró ge mi gdi 'ne, nu'bu mi juadi bi ntsihmets'u, bi ñuts'ä 'na xaro ko nuä bi gohi. Bi zu'tä na xaro nu'bu 'na klabo, bi hyo'ä na 'tots'i'bu hai, 'bi hyëti ga'tho na nxüi, di 'yomfëni:

A, nuä xaro ñudi ko aró ja ña rexaro. Nu'bu ge di nja 'na ña thühü, ma juäni ge gä ha'na 'nasiento yä meti po nangeä. Ko nuä gä tai 'na pare yä ngun'yo. Nuya din m'buï yä 'tungun'yo nu'bu bi tho'ä 'rato zäna, 'ne ge njabu dä wadi ge din jagü 'na munts'i ge yä ngun'yo.

* Jacobs, J. (Comp.). (2016). La vasija rota. En *Fábulas y leyendas de la India*. México: Quaterni-Alfaomega: 49-50.

** Makjä nge kua'tä ja yä dägä mbohō nubü ja India.

Nubuya, ko nu'u yä ngun'yo gä t̥ai yä ndäni. Tengutho nu'bu bi m'bui yä 'tundäni, gä t̥ai yä búfalo, 'ne ko yä búfalo, yä fani. Nu'bu nu'u yä fani bi m'bui yä 'tufani, ëme xä ngü ma fani di m'bui, 'e nu'bu dä p̥a ëme xä ngü meti.

Ko nuämeti gä t̥ai 'na ngü ko goho yä heke. 'Ne 'na bramá dä ëküa ma ngü 'ne dä 'raki na 'ye na'tixü ge ëme ma hoto. Nubuya, di m'bui 'na ma t'uhni'be nuä gä japä'be na thü Somasarman.

Nu'bu ya bi nte xän ho pa dä hyüxä ja na ñahmu na ta, da hñudi ko na he'bi nu'bu na xutha'bu ku'u yä ndäni'ne, mentia di x̥adi, nuä t'uhni dä hyërki, di nzaki ge nu'bu hüä na me 'ne di ntihi a nubu di 'bui pa gä tespu ja ma yähmu. Pe ëme dä hyon'ä yä 'boho'u yä fani 'ne, ge ëme di kue, gä ma'ta ma bombe:

—jDä mi ben'tä t'uhni, bent'i!

Nuä, din pumbëni ko 'na na 'mefi, hinda 'yoke. 'Ne gä nants'i 'ne gä una 'na na ne'ti.

Nu'bu mi bën'ä, bi una 'na ne'ti 'ne bi xen'ä xaro; ga'tho'ä aró bi zoxä, 'ne bi go'bi ne bi gohi xä n'taxi.

Jange, nuga di ëna: Nuä to'o dä ma 'beä dä 'yo'te nu'u yá pa bä ëpu, pe hindä bëni xänho, dä wadi ëme xä n'taxi tengü'ä na ta'ä Somasarma.

◆ **Xekä 'mede ge xongähu indú***

Pongähña: Javier Mendoza Mejía

» **Gi pengbu ja ni He'mi däjä'i 'ne gi thok'ä ni 'mefi.**

* Mengüni nexä India, 'na rä dä hnini ni gohi ranwadi Dä Hai Asiátiko.

28. Rā ts'ana nt'ëkëi yä nhuänhai*

Nge'bu ma mbuka xä ngü yä
nidi xä nja yä 'yänhai 'bu M'onda
'nandi ngü 'nandi di nja di mbidi.

Pa hingä tsü, nuä ma bota bi xikä
'na ra hma ge bi tsi'ä nu'bu mi n'tuwe: Nuä nge
pozu dehe. Dä zatho nu'bu gä 'yode, ya hingi tsü ä
'yänhai.

Nangekua yä xeki M'onda ge na, 'tëmbi ge ma

ya'bu mi 'büä 'na pozü ge 'rami'ran'yo yä kuhu
ge ëme xä noho 'ne mahotho. Nu'bu bi n'yo, di
zuni'ä na 'yonzu 'ne madägeä ëna 'na na pozü ge
kaskabe, nu'bu na 'yozü mi ja —kex'tä— 'na mbothe.
Mi ja 'na na 'yozü dä t'axkädehe.

Nu'bu nuä pozü mi 'yo 'ne mi thopu ja yä xekä hai,
mi tso'ä 'na njohya nu'ä hai, 'ne'u yä hyë nge xathe.

Njabu, nuä pozü ni pabu ja yä däpo, yä juän'hai,
nu'bu ja yä huaxät'ä. Ga'tho di po'te nu'bu thogi 'ne
ga'tho di üni pa di ntsithe.

* Donnet, B. (2005). La leyenda de los temblores. En *Conejo y coyote. Mitos y leyendas del Estado de México*. México: Selector: 17-19. (México Mágico, s. n.).

Pe ëna ge'bu nuna xeki ge hai hinmi ja na ho'gäm'bu, ge'tho nu'u yä jä'i mi 'bu'kuä bi bu di bi ntüzehe'u.

Bi bokue, nuä pozu yä'ä bi m'bedi 'ne bi mbe yä dätthe 'neu yä hyë, nehya mbothe. Yä'ä bi xä ya dehe.

Nu'bu yä jä'i ge mi 'bu'pu xekä hai bi nhë ge di 'yets'ä ntsui, nuä pozu bi hnu mahon'ä 'ne ko nuä bä peng'ä dehe. Nu'bu mbohqi ho bi nte ma hom'ba nu'u yä doni 'ne'u yä nda'ta 'ne ga'tho bi nja rá njohya. Nu'u yä jä'i bi nthede ma hona.

—Pe, ¿nuü gi embëni ge gekua jua'ä ma 'bede?
—ëngä ma bota 'ne nuga di ma kex'tä nuä'be'ä xiki.

'Ne nuga di ëmbi ge hina ko ma ña. 'Ne nuä ma bota thede 'ne thoki ge ma... 'Ne nuga ko nuä:

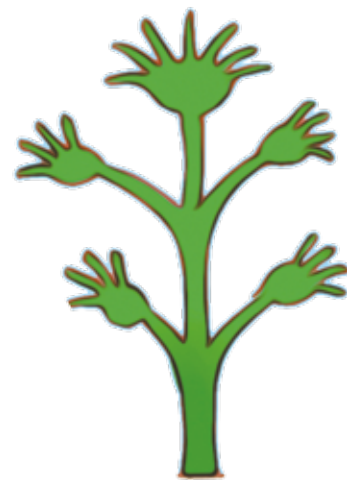
—Hina, 'yode nge hin'ä: bi nja ge ho bi ntühn'u ja jä'i, 'ne hingä 'na ntsu'i tengü'u mudi, yä'ä ya njeya bi nja ä ntsui. Njambu mi n'yu'ä pozu.

T'ëna nge nuna pozu bi yu'ä mbohqi 'ne ja kätthobu. Pe ja'bu pots'e pa dä nu ge'bu yä bi wa'ä ntsu'i. 'Ne nu'bu bi 'yäni, hüani nedi t'i'ä hai, 'ne di japi dä da'ä yu ngü. Ge nu ge nu'u yä jä'i di ntsu'tho'u, di 'wan'ä rä ña 'ne ho di n'ñani.

j'Ne ho di 'yän'ähqi!

◆ Ts'ana nt'ëkëi me M'onda

Pongähña: Javier Mendoza Mejía

29. Rä pozu ge k'axt'ä meti*

Nubu ja 'na ra xëkä hai mi 'mu'pu'na *bramá* na thü Aridatta. Mi mpefi nubu däpo, pe nuä rä 'mefi, ëme ts'utho mi tähä. 'Na pa, nu'bu mi jua'ä na'befi, nuä *bramá*, ge xi yagi nangeä na mpa, bi m'bembu ja 'na xaha ra za pa di n'äitsü. Embu bi nu 'na pozu ëme xä noho ge bi bombu ja na ngüxäju mi jatbutuho.

Äntho gehna na ojä ge di jamanzü nuna däpo ge njam'bu xtä thäne, ¿ha nangeä ge nuä ma 'mefi hindi di xant'ä 'me'ä di pefi? 'Meske ga ma 'nahmantho pa gä üti ma n'tëspäte, bi bëni.

Ya bi bëni xänho, bi to'kä bots'u xi'ba, bi xi'ti nubu ja 'na xaro 'ne bi hyambu ja ngüxäju.

—iO, fadi nge ra däpo! Ga'tho pa hindi päka nge bi bukuä. Ja na nge'ä jam'bu xtä thanne'i; di okjä'i da mi pungi.

'Ne bi zopu nuä xaro ko na xi'ba 'ne bi mabu ja na ngü. Nu'bu mi hyats'i bi bengi 'ne bi nu 'na k'axt'ämeti nubu ja'ä xaro. Ge ra nge pa buya pa ni mabu pa bu nat'a ot'e: zäntho mi fini 'na k'axt'ämeti nu'bu ba di una xi'ba ä pozu.

'Na pa, *bramá* ne'ta bi babu ja t'uhnini, 'ne njabu bi 'yëm'bä na ts'un'tu ge dä düxä xi'ba nubu ja na ngü yä xäju. Nuä ts'un'tu bi duxä xi'ba 'ne bi pengbu na ngü. Nu'bu mi hyats'i bi bengi 'ne bi din'ä 'na k'axt'ämeti, 'ne ngübu bi bëni: "Nuna na ngü yä xäju jawa dä zatho yühya k'axt'ämetiwa. Gä hona pozu 'ne gä ko'be ga'tho".

* Jacobs, J. (Comp.). (2016). La serpiente de oro. En *Fábulas y leyendas de la India*. México: Quaterni-Alfaomega: 115-116.

Jange nu'bu mi hyats'i, nubu mi bon'ä pozu pa dä zi nuä xi'ba, nuä na ts'un'tu'ä *bramá* bi dezpä 'na za xä noho bu ja ra ña. Pe nua pozu himbi dü 'ne ëme kue, bi za'ä na ts'un'tu'ä *bramá* ko ya he'tä ts'i, 'beske bi dübu'ä. Nu'u yä meni bi hokpä 'na tsibi bu däpo 'ne bi ba nthuti.

Nuä *bramá* na yopa bä na peng'na n'yo, 'ne nu'bu mi pädi 'me'ä bi ja'ä na ts'un'tu, bi dü na mui 'ne eme bi nzoni. Pe nu'bu mi tho'u yä pa, bi duxä xaro po na xi'ba, bi hyambu ja na ngüxaju 'ne bi zo'ä pozu. 'Mefa, ndä'mefa nuä pozu bi gukna ña nubu ja na ots'i pa dä ñawi ä *bramá*.

—Ge'ä me'ti eme gi mbëni ge'ä xpä tsi'ä wa ä, 'ne bi ja'i ge gi pumbëni ä na mbedi ni ts'unt'u. Nuyá pa ni mabu, hindä za Gä ntsixui xänho. Nuä ni ts'un'tu bi menzagi nangeä hin'yu na mfädi ge'tho 'yämui jange dä mputi'ne bi dü'ä. ¿'Mepu dä za Gä pumbëni nuä mfenza bi 'raki? ¿'Ne 'mepu dä za gi pumbëni'e nua na u 'ne dum'bu'i nangeä ra ndäte'ä ni ts'unt'u?

Nu'bu mi man'ä, bi üna *bramá* 'na do ëme di mu'wi 'ne bi m'be'tho. Pe ante di m'be'tho, bi 'yëna:

—Ya njambu wa pengi.

Nuä *bramá* bi hyäxä do nge di mu'wi 'ne bi bengna ngü, äna manyä ts'ore nange'ä na käfi'ä na ts'un'tu.

◆ 'Mede indú

Pongähña: Javier Mendoza Mejía

30. Rā ts'ana nt'ëkëi rā Dédalo 'ne rā Íkaro*

Nu'bu ja 'na xekhāi bat'ädehe na thü Kreta bi m'bui ma ya'bu 'na mandazehe na thühü Minos. Nuna mandazehe mi ja xängü na meti ge njo'o ma 'na mi pets'i: 'bi "bu'ä 'na ts'un'tu ge ëme mi ja na ts'edi, ko na ña ge ndäni a nuä i hütü *Minotauro*.**

Nuä Minos bi bëni da 'yëti hapu te 'me'ä dä ja, nu'bu hapu hinda za dä 'ragi. Jange bi xi'ä Dédalo, 'na hogä'yo'tängü, ge di hoki 'na 'be'yu xä noho 'ne xän hëi.

Nua Dédalo bi ne 'ne, ko nuä na ts'un'tu Íkaro, bi du'bä ja 'bëfi. Mi tho'ä ku'ta jeya, bi jua'ä 'be'yu. Nuna ëme xä noho 'ne ëme xä ngü yä 'yü mi ja ge hon'tä Dédalo 'ne Íkaro mi tsä dä din'bu ni boni.

Nuä mandazehe Minos ëme bi ho'ä 'be'yu pe bi zü ge nuä Dédalo 'ne Íkaro ja'ä dä ma hapu ja yä 'yu ä 'be'yu. Jange nangeä, nua mandazehe himbi nu'ä n'tëdi pa dä bombu ja xekhāi bat'ädehe Kreta.

Nuä Dédalo bi pädi ge hindä za dä 'ragi bu jädädehe, ge'tho nua mandazehe Minos bi 'yem'bu ga'tho yä dofui pa dä 'bapu nenthe pa 'ne xüi. Pe nuä Dédalo eme mi ja na mfädi 'ne bi zani 'be'ä dä 'yo'te: dä 'ragi ge di mbuni tengü yä doja.

* Gómez, M., González, L. V., Hernández, G., et al. (1998). La leyenda de Dédalo e Ícaro. En *Español. Segundo grado. Lecturas*. México: SEP: 218-223.

** Zate ñandäni ge ko rā jā'i n'yohu. Ma nu tsunt'u ä rā mandazehe Minos xi bi m'bupu xekā hai mats'ä dehe Kreta bet'o ge dä zo'u ya griego.

Nu'u Dédalo 'ne Íkaro bi peti xängü yä xi'doja mi mbuni nubu ja xekhai 'bat'ädehe 'ne bi pet'ä bopo t'asa. Nu'bu njo'o mi nu, bi kua'tu yä xi'doja ko na bopo 'ne bi hok'ä yopare yä zahua. Nu'bu ya mi juadi, nu'a Dédalo bi kuat'ä 'na pare nu'bu na xutha'ä Íkaro 'ne ma 'na pare nu'bu na xuthazehe.

—Gä mbumhubu thi ge na xekhai'bat'ädehe —bi'yëmbä Dédalo ä Íkaro—, pe ja Gä ntsohu ge hingä mbumhu ma gäts'itho, ge'tho nuä Hyadi dä de'ti nuya ma zahuawi.

Nuä Dédalo 'ne Íkaro bi mu'ä rä mbuni. Nuä Íkaro ëme bi ho di mbuni tengü'u yä doja, ge bi pumbëni yä re xi xi'ä na ta. Bi mbuni xä n'hëts'i, ma'na xä n'hëts'i'hë ma'na xä n'hëts'i, himbi 'yode nu'u yä hma'fi'ä Dédalo, ge ëme tünamui mi api dä gäi.

Nuä na mpa'ä Hyadi bi budi bi bun'tä bopo ja yä zahua'ä Íkaro. Nu'u yä xidoja bi budi bi xoge, a ge'bu nu'u yä zahua himbi hya'tä' na n'hyu'ä Íkaro bi da'pu jädädehe handatho ä Dédalo.

Pe'ä tsan'a nt'ekëi nu'u yä xidoja bi käxpu ma xots'e jädädehe 'ne, nu'bu mi tho'ä pa, bi mpun'ä ä yä xekhai 'bat'ädehe Íkara, ngübu yä hüti pa na mfëni'ä na ts'un'tu ge bi zapi bi m'buni ëme xä hëtsi nexta zombu ja Hyadi.

◆ **Ts'ana nt'ekëi griega**

Pongähña: Javier Mendoza Mejía

31. Ră thengäthähî xä nts'ani din ja*

Nu'u mengü China 'ne Japó ëkië'i ge nu'u yä jä'i ge nts'ani di mpädi nthä'ti ko 'na thähî xä ntheni ge nthü'ti bu ja na 'tusaha.

Nu'ä thähî ya ba ntha'tihu bu da m'bumhu 'ne di njumbi ko ga ya jä'i ge da tson'ni ga pahmu nuwa ja ma tehu. Ma da ge'ä bu ge'tho o yatho di 'buhmu, nu ra thähî hingi ut'ä ngenda jam'bu 'ne hapu ni 'buhmu.

Nu'ä thenga ntheni ge pa nthü'tu bu ja 'tusaha pa njuantho bu ja rä mui 'ne mpengähu ko yä hmadi pa ma zäi 'ne xänhë, ko nu'u ne dä ma ante 'ne nu'u hin'yu 'befa: na nu rä hmadi ra me, na ta, 'na n'yohu, 'na 'tuhni, 'na ntsits'i, 'na n'yohu o 'na bombe...

Nu'ä ma thengathähî'hu ne dä ma ma hmadihu 'ne a di honhmu ga'tho; za di ntüts'i, di tsugi o di wi pe njäm'bu dä xegi ge'tho nu'ä ni n'yäni jabu ja na 'ye nu'ä 'be'ä nts'ani ge di nja.

Ră ts'ana nt'ëkëi thengäthähî

Ëme ma ya'bu, 'na mandazehe bi 'yode ge nubu ja 'na xeki ge gepu ja di manda 'bu'pu'na bombe ge mi tsa dä nu nu'ä na thähî xä ntheni ge nu'be'ä nts'ani di nja, nange'ä bi manda bä ts'imbi.

Nu'bu mi zo'ä bombe, nu'ä mandazehe bi 'yëmbi ge dä hyon'ä na 'nanwadi'ä thähî ge mi nthu'ti'bu ja na'tusaha 'ne dä gäxpu nubu 'buä to'o dä 'yo'te na bombe.

* Aldana, R. La leyenda del hilo rojo. En *La mente es maravillosa*. Recuperado de <https://lamenteesmaravillosa.com/la-leyenda-del-hilo-rojo/>

Nu'ä bombe bi ne 'me'ä bi tsifi 'ne bi mudi bi denni 'ne bi denni nuä thähï xä ntheni. Nuna nthoni jaba bi zixä bombe 'neä mandazehe nubu ja 'na ntai, nubu 'na mefi hyoya bombe ge thexä 'wene mi muni 'me'ä pa.

Nu'bu mi zombu hu'ä mefi hyoya bombe, rá bombe bi tsaya 'ne bi xifi ge di m'bai. Bi 'yo'te ge nu'ä ts'unt'u mandazehe dä hyambu 'ne bi 'yëmbi:

—Gekua tsonwa nu'ä ni thähï.

Nu'bu mi 'nuä, na mandazehe bin kue 'ne bi 'yëke'i ge 'na n'yan'tu ge man'ä bombe. Nuna bi nöhni nu'ä bombe hyoya mefi, ne bi ye'ä wene mi thets'i, bi 'yo'te ge nuä 'were ëme xä ngü bi zet'i nuä rä dë. Nubu ya, bi xiu yä madi ge da ben'tä mudi bombe 'ne da thekpä rä ña.

Yä jeya m'befa, bi zoho na pa ge nuä mandazehe ne di n'thäfi 'ne nu'u yä mefi bi 'yëmbi ge nuä ma'na xänho ge'ä ko 'na 'tixu 'na dofui ge ëme ja rä ts'edi.

Nuä mandazehe bi ne 'ne bi zon'ä na pa di nthäfi. Nuä na bombe bi yurbu ja nijä ko 'na he ëme mahoto 'ne xinanjatsaña, ge mi kombii ga'tho ná hmi... Nu'bu mi gä'kä xinanjatsaña bi nu ge nubu ja na hmi ge eme mahotho'ä na bombe mi jabu 'na nts'e'ti ja ra dë.

◆ **Ts'gna nt'ëkëi orienta**

Pongähña: Javier Mendoza Mejía

32. Na 'mepu rä Hyadi, rä Zäna 'ne rä Ndähi bi boni pa di ntsibde*

'Na pa, na Hyadi, na Zäna 'neä Ndähi bi boni pa di ntsibde 'bi'u yä ndo'we Huei 'ne Ngani. Nu'ä na me ('na ge geu yä tso ge ma'na ya'a tsa dä hnu nubu ma hëts'i) bi do'bi'a ge bä pen'ku yä 'tunhni.

Nu'ä na Hyadi tengü na Ndähi ëme mi he meti pa getse'u. Bi thomanho nuä nts'ihme xä nuhu ge bi nja himbi dä bëni dä pets'i bots'u pa dä hyaspä'ä name, pe nuä Zäna himbi pumbëni. Ge 'nangü'na nts'ihme ge bi tsirpi, nuä bi mets'i bots'u nubu ja 'na ya ximoxo xä nma 'ne ma hotho, pa ge nuä Tso kex'tä dä za nu'u yä hogänts'ihme.

* Jacobs, J. (Comp.). (2016). De cómo el Sol, la Luna y el Viento salieron a cenar. En *Fábulas y leyendas de la India*. México: Quaterni-Alfaomega: 207-208.

Nu'bu mi bengi, nuä na me, ge xi do'bi ga'tho nxüi ko na fexni t'udä xu zo'te, bi 'yëna:

—Hage 'tuhni, ¿'beä bä hängäbi?

—Te dä hähn'i —bi 'yën'ä rä Hyadi, geä mi 'me'toä—. 'Xtä poni pa Gä thok'uänhohe nu'u ma ntsits'i'be, hingä pa Gä hambä na nts'ihme nuä ma me.

—Nuga kex'tä te dä hahni'i, me. Hingi tsa gi to'mi ge xä ngü 'me'ä gotha Gä kuhni'i xä ngü yä'nandi ge di poni pa Gä thok'uänho —bi 'yën'ä Ndähi.

Pe nu'ä Zäna bi 'yëna:

—Me, ni ba hä 'na bohi, Gä ü'ti'i nuä xpä hähni'i.

'Ne bi huäki yä 'ye 'ne nange'pu bi dāgi nuä thogi xänho nts'ihme ge njäm'bu xän nu.

Nubuya nuä Tso bi nu nuä Hyadi 'ne bi 'yëmbi:

—Ge'tho xkä poni pa gi njohya ko ni ntsits'ibi 'ne xkä thoki xänho 'ne Gä ntsihme ge hingi mben'ä ni me, da ts'an'i. Nu ya pa ni mabu, nu'u ni tsibi ëme xtä mpa'u ge dä dun'ti ga'tho 'meä dä dadi. 'Ne nu'u yä jä'i dä u' ki'i 'ne dä gü'bi yä nyä nu'bu Gä poni.

('Ne jange nuä Hyadi ëme xä mpa'ä'ya).

'Mefa bi zo'ä Ndähi.

—Nue kext'ä xkä pumbëni'ä ni me ga'tho mi tho'kuanho nue zehe: mi 'yode 'beä nts'ani ge gi thogi. Nzäntho gi huiki nubu ja yä hai xä mpa 'ne xä n'yoni 'ne gi o'ti ga'tho

yä paxi'be'ä ge te. 'Ne nu'u yä n'yohu dä u'ki'i 'ne hindä hyan'i de nuya a nuä yu pa bä ëpu.

('Njange'ä nuä Ndähi, núbu xä mpa, hnanitho hingi pa ma numanho).

'Ne bi 'yëm'bä Zäna:

—'Tixü, xkä bën'ä ni me 'ne xkä pets'i pa nuä 'na xeki ge nu'u ni nts'ihme. Nu ya pa ni mabu xtä ntse'i, hinda dü ni mui 'ne gi fexni. Te 'beä xä nts'o dä bebi'u ni tsibi, 'ne nu'u yä jä'i dä xi'i nzätho *na njohya*.

('Ne jange nuä na nyo'ti'ä Zäna ëme xä ntüdi, xä ntse 'ne ëme ma hotho).

◆ 'Mede indú

Pongähña: Javier Mendoza Mejía

33. Yu huei 'ne yä 'mitso*

Nu'ä xä'atso R. J. Jenninson bi ma nuä 'meä bi thogi:

Dä hubu nzegi padat'egi 'bu Waxington ni mabu Nueba Yor. Nxui 'ne nu'u to'o mi hübu mi 'ähä. Nuä padat'egi bi yudbu ja 'na dä'ye ge ja ya huei. Honm'bu mi thopu na na nzan'ta fexni, tengü na noho 'na zan'tädints'i nhnet'i, bi thopu ga'tho ja yä njuadi padat'egi. Bi thopu hom'bu mi huka. Nuä nzant'a fexni 'ne xä mpa, mi jupoi ko n'taxi. Ts'uhtho bi thogi, bi m'medi nubu ja na xutha'ä padat'egi. Hon'tho bi go'ä 'na nxä tengü na nyuni asufre...

Ja yä sientotho ya re tengü'ä: 'na jä'i, 'na n'tüti, bi nu 'na xä nzan'ti ge tsibi nubu ja na kosina i nuä nzan'ta tsibi bi hyani 'na bote ge po dehe 'ne hon'tä bi japi ge dä fäts'i nya'a. Xä ngü yä bombe ge di mpe pu ja na ngü kex'tä xä nu 'na nzan'ta tsibi ge nubu hapu di hokiü yä nts'ihme.

Nuya xä nzan'ti tsibi ge xä nu'u yä jä'i na thü nyot'i.

R.J. Jenninson ge'ä mudi bi ma ge nu'u yä nyot'i hinga nzant'a tsibi'ä, äna yä nda'ta ge di fexni 'ne di 'yäni ge di n'yo'te nu'bu ja yä dä'yë 'ne hingä ya'a ja. Nu'u nyot'i tengü yu huei, di n'yo'te nangeä ge ëme xä ngü na ts'i'bi.

Yä despi 'ne yä dädespi

Maske 'nandi, nu'bu mi poge nuä ni dähmi, xkä nu ge tsagi yä 'tuspi. Nuya nangeä ge ëme xä ngü tsibi ja ge'tho tha'ä dä dähmi.

* Gómez, M., González, L. V., Iñigo, L. S., et al. (1999). Rayos y centellas. En *Español. Tercer grado. Lecturas*. México: SEP: 52-57.

Nubu ja yä güi ngübu'ä thogi: nu'u yä ndähi ge ëme nts'edi di japi ge nuä dehe di nthimi 'ne xtä ngü tsibi dinja. Nuna tsibi di japi dinja 'na tsibi xä noho o 'na huei.

Nu'u yä huei di n'yo'te nubu ja yä güi, 'ne ge gepu ja yä güi kākua hai, pe nu'u yä huei kex'tä fukua ja hai 'ne tsombu ja yä güi. Nuä tsibi di ja ëme xtä mpa 'ne 'me ga'tho nuä na mpa di mpuni ge 'meä n'tode. Jange nu'bu di nuhu'na huei 'meske di ohmu 'na ngani.

Benjamín Franklin, 'na hokäte 'ne polítiko mi 'mupu Estado Unido, bi 'yüdi ge nu'u yä huei yä tsibi 'ne bi dü na mu pa dä hoki 'na 'meä ge dä jamanzü nu'u yä jä'i ge geu yä huei. Njabu bi hoki na thakähuei.

'Me ga'tho'u yä thakähuei ëna xä nst'ä, ge'tho xä 'tüdi ge nu'u yä tsibi nzäntho di mpeti nubu hapu xä nts'ä. (Nu'u yä zungät'egi ge ja tsibi xä nts'ä, pe ma japi 'nan'yo ni thakähuei: 'na kable ge hin'yu tsibi ge mben'ta zungät'egi ko na hai).

Nubu dä zui 'na dä'ye nubu däpo, hingi njue nubu ja 'na za ge xä nts'ä. Nugahu ge di jä'i'hu kext'ä xä nts'aju 'ne dä za'tho dä dengä hu'u yä huei. Jange, nu'bu hin'yu hapu gin jue, nua thogi xänho geä ge gi 'yopu ja hai. 'Ne njo'o ge pädi, dä zatho dinja ni menthi gin nu 'na nyot'i.

◆ **Nt'ot'i 'me bi t'ot'e me M'onda**

Pongähña: Javier Mendoza Mejía

34. Yä thähi nge rä te*

Na te, geä tengü na munts'ä thähi nge i di nxutse, di mpehni ko ma 'na ya thäi ya te pa da hoki 'na mi 'nan'yo 'ne eme mahotho ya nt'edi.

Nua 'na'yo n'tedi ma hoki, nthu'i ko xängü ya thähi; na t'edi ne mahotho nge da gohi di japi 'be'ä ni thähi da ma pepi.

Ko nya thähi na nthopate 'ne nt'ëspäte i pon'ä 'nt'edi faxte nge di jakju ga othu 'na hogam'bui wa ximhai nge di nja ts'u'tabi.

Ko ya thähi ntekya'i 'ne ya thähi mfats'i mahoki na nt'edi nge di japi di nsixu ga'tho ya jä'i.

Ko ya thähi nge ma hmadi 'ne nt'et'ämui di othu 'na ntuk'änt'edi 'ne hojä'i ge i hexkahu ko ra hogajä'i nge di mahmu.

Ko ya thähi 'ne na hne i xon'na mahotho t'edi ge di jakju ga kohmu 'na zugits'u ko mi 'na ma t'ihu.

Nja 'bu, nangu'na ya thähi ja na muwi, xi ndi japi di nja na menthi a na nt'eti nge di hokhu pa da za ga ntsixu.

Nja'bu, di paha ja na te, di tehnu ya thähi, di 'wenhmu o di xuhmu, getsehu o ma zekhu, ma makihu xingo di makju.

Hoga thähi pa 'nami'nan'yo thüts'i:

Na xitsu ne na danme dä xo ya thähi nge di madi, di hoga jä'i, ne di n'bunmanho ga yoho. T'eti ko na

* Maya, T. (Comp.). (2008). Los hilos de la vida. En *Cuentos y pasatiempos*. (4ª edición). Medellín: Secretos para contar: 6-7.

nt'eti i xo ya t'i nge hne, dä punmbi ne da tatämu
'nangu'na.

Ya ta ne bats'i da hyonya thähi nge 'yowi ya
t'ëspäte, hmadi. Nuya thähi ja ya ts'edi ne hat'i
ga'tho pa nge i tho'a na te.

Ja ya thähi nge ma hoki ko nu'ä n'yowi ma jihu,
gan mboni ge da din menihu, xi mi ya mfädi di
mfaxte 'be ma ñani da za ga thohmu.

Ya mfädi ya däk'ëi ga mboni ge'a ya thähi nge xi
mba ge'tho ge'ä nts'ogi ya meni ya däk'ëi maya'bu.
Ya thähi nge di japi din menihu kon ma xitahu 'yowi
ya t'ëk'ëi, 'yowi ya huëki; xin din ja'bu ya thähi nge di
bon'u ma 'metohu.

Ya thähi na nho ne ya nmadi di nhyoni ne di ntini
nu'bu ja made jadadehe na te pa di hoki ya thähi
nge di tsits'i; nuna nt'eti da hyat'i xingü uni. Xängü ya
thahi ge i that'ä hogänyo'wi nu'u ni xunho te'këi, tuka
mbui ne 'ra gomatetho.

Ja ya nt'eti nge di hogi ge'tho nadbu di 'bumhu
bu ja Xäntho nepu ja yu dähnini. Nua thähi ge
di pengähu ko nu'u ja ts'edi ge'tho da hyandä
'be'ä da 'yot'e 'ne di njumba'u bä nyohu rä mfats'i,
na nt'espäte 'ne'ä ge di ün'ä 'na hoga'ye ge'bu
mahyoni.

◆ Nt'ot'i 'me bi t'ot'e kolombiano

Pongähña: Guillermo Velasco García

» **Gi pengbu ja ni He'mi däjä'i 'ne gi thok'ä ni 'mefi.**

35. Ră pa nge yondi bi hyats'i*

Ma na t'ubatsiga, nu'bu mi tho'ä 'na wenda xomahotho nubu M'onda: jma na ndemapa, xin mi 'beske bi nxui! Na 11 pa rä zäna julio ge 1991; 'na jeya ante ya xi hman'ä t'egi ne thandaya'bu ge di njä 'na Ntühyadi.

Nuga ya mi padi 'be'a ntühyadi ge'tho na xambäte Klaudia ya xi xiki ja ngunxadi: 'Na zugits'u na Zäna da 'yomade ngepu 'bu'ä Hyadi ne Hai, da gotpa na thai a na Hyadi, ëntho 'na 'ra jänxummi. Na xaha a Zäna eme xa noho nge di ja nge ëna xu'i.

Nu'ä pa bi nja ntuhyadi ga'tho madi johya. Jorje, nge ma din ntsixui ma ta ba ehe bi munje nge ga hanthe'ra ntuhyadi nubu Kuikuilko, nuna Hnini M'onda nin go'ä na ngat'i, nu'bu tsq da ma nthandi xä nho.

* Gómez, M. et. al. (1998). El día que amaneció dos veces. En *Español. Segundo grado. Lecturas*. México: SEP: 130-135.

Nu'bu mana maka'be Kuikuilko, dä ntimhe nzu Kame. Eme mi tsü ne bi xi'ä ma me:

—Ga nka't'a ja ma ngü ko ma t'ixu, ne ga kotpa na nthandi pa in da k'äts'i.

Ma me bi zapi bi xifi nge indä zü.

—Hi'na nzu Kame —bi xi'ä ma me—, nu'ä ja nts'edi gi 'yot'e, in gi japi da hyant'ä Hyadi, ge'tho da 'yodba n'u ya da.

—Xin da hangu gi xiki, ga nka't'a ja ma ngü ge'tho di tsu. Indä ne ojä me'ga ja!

Xä ngü ya jä'i mi 'bupu Kuikuilko. 'Bui'na häxä tuhu ëntho ni mba hmaya. Duhuka'be pa ga to' be ä ntuhyadi. Ya mi ne'be ge di nja.

Mi zon'ä 11 nge xüdi, bi thenk'ä ximhai. Mi thoä 'na zugits'u bi 'bexui'ä. Mi han'be honmbu bi za.

Xä ngü ya jä'i bi mbent'ä 'ye, nu'ä mi 'na mi nthede. Ya xants'o mi handi kon ya thanyatho. Nuga'be mi han'be na ntuhyadi kon ya xekaxito, nge mahyoni pa in di nts'on ya da.

Na mudi du han'be a Zäna me'pu mi go'ma na Hyadi. Ena 'na 'bonzant'i pa di jua'a Hyadi.

'Befa bi te ä 'bonzant'i. 'Zu xekitho bi go'ä Hyadi, ëna nu däni ndäni.

Mi wadi, na Zäna bi go'mi ga'tho a Hyadi. Ma nthandi 'na dä'bonzant'i nge ontho bi di yot'ä ñani.

¡Ma na 12 ndemapa ne mi ena nxu'! ¡Mi k'ä ya tso! Ma ku neka mi maka'me ge'tho ma di johya. Ma 'na ya jä'i mi nei, nu'ä ma 'na ma di nhyufi. Ga'tho mi het'me 'boxüi.

Mi tho'ä ma'na zugits'u bi fexhni 'ne bi nyot'i mahon'ä ä Hyadi. ¡Yondi bi hyaxä 'nat'ä pa!

Nu'bu ma peng'me, bi bon'ä nzi Kame. Ko nya t'ixu, bi hyant'a tühyadi ja nthanyabu ja bi 'yëk'ëi nge te man'u ot'e. Ket'a bi ho ä bi thogi.

¡Nu'ä ya xantso ena nge pa nuwa M'onda da thogi mahon'ä na tühyadi, eme xingü ya jeya da thogi!

◆ **Nt'ot'i 'me bi t'ot'e me M'onda**

Pongähña: Guillermo Velasco García

36. Ră t'i nge mbunmagäts'i*

Ya tho'ä 'ra mahuahi jeya nge ya jä'i 'wi nge di mbunmagäts'i. Na müdi bi zanni nge koxtä not'ä yoho ya zahua tengü ya doja, pe bi hyandi nge himbi za.

'Na ya n'yohu bi müdi bi xadi a bi 'yët'amu'i nge ya ts'int's'u tsa di mbunmagäts'i ge'tho na jä'i geä nts'ani'ä. Hinga hontho da no'u ya zahua.

Ja na ngeä ya jä'i ja bi bäpu hingi za di mbunmagäts'i tengü ya doja, bi zanni da hyoni mep'u da za di mbunni 'ne bi 'yo'te yä t'egi pa di mbunni.

Pongi ts'ust's'u 200 jeya, di n'yohu Montgolfier, nu'bu Fransiä bi hoka na müdi njandahi pa di mbunmagäts'i. Ma mahoki ko mbazu ne jät'pi pandähi. Njandähi bi nts'utpa 'na 'mots'e nu'bu bi hñudi: 'na xomo, 'na tamfo ne 'na de'yo. Nuya mbaoni bi hmaya magäts'i nge bin hëni hñato zugits'u.

Bi nt'odmi 'na ya nts'ani pa di mbumjäändähi, pa ntenanhei, pe ya 'mots'e a njandahi hinma di 'yeni eme xingü ya jä'i. Hange bi ma nts'ani **dirigible**** nge da ma'yoni, bi jasbi ts'et'egi, njundähi 'ne ya 'bots'e xä noho.

* Gómez, M. et al. (1998). El sueño de volar. En *Español. Segundo grado. Lecturas*. México: SEP: 88-93.

** Müdi 'thonni genthü ma hëtsi. Hyo nange na ga pa din ja na jä'i.

Hontho nuya 'yonjändahi xoge mi noho, hinmi tihi, ne mamasu, ge'tho ma njädbi ndähitsibi nge ts'utho mahyoni di nthohni. Xingü ya jä'i bi n'y_ei bi hñubu; bi tho'ä 'na pa 'na satenjändähi nge ma nihi Hindenburg* bi foge pe njohingi pädi hanja i foge.

Na jeya 1900 di n'yohu Wright bi za'na yu **planeado**** n'yowi yu **timone***** Yu timones mpa mahyoni pa hinda düni ä planeador n'bu bi nexma gats'i. Nu'ä tego di 'yoni ja nts'edi dä 'yoi pu jan **fuselaje****** pa da za di 'yoni.

Mi tho'ä hñu jeya, di n'yohu Wrigt bi hoka 'na müdi padat_egi ko nts'et'egi ne élise,***** na müdi hmaya bi wani 40 metro. Ya jä'i hinmi tsa dä 'yëk'ëi nu'ä mi handi, mi ena nge mi jät'i.

Ya pani mabu, eme xingü ya jä'i ge bi ho a na befi mbunni, ra jeya 1924, goho padat'egi ya dofu'i zubi bi ne dä 'bat'a ximhqi. Hondi yoho bi juati, pe bi ya'ä made njeya.

* Xungu yu ja'i bi dubu ja 'yiänthi satenjändähi *Hindenburg* ne pa ni mbabü satenjändähi ya imbi mahyoni pa da duxhyü ja'i.

** Ndüts'i 't_egi nge mbunmagäts'i ge te ja rä mby, xa mba 'ne xi ntsu ena ya zahua rä pada t'egi.

*** Xekä toktsa o xekä 't_egi nge njats'i na xutha a planeado pa da gudba n'yü hapu ni ma nu'mu gi mbuni.

**** Xeki müdi ge ma hoki rä planeado. T'ot'e pa dä hyot'i nan' yu yä jä'i, din mpefi bu padat'egi 'ne yä 'meni ge tütsi.

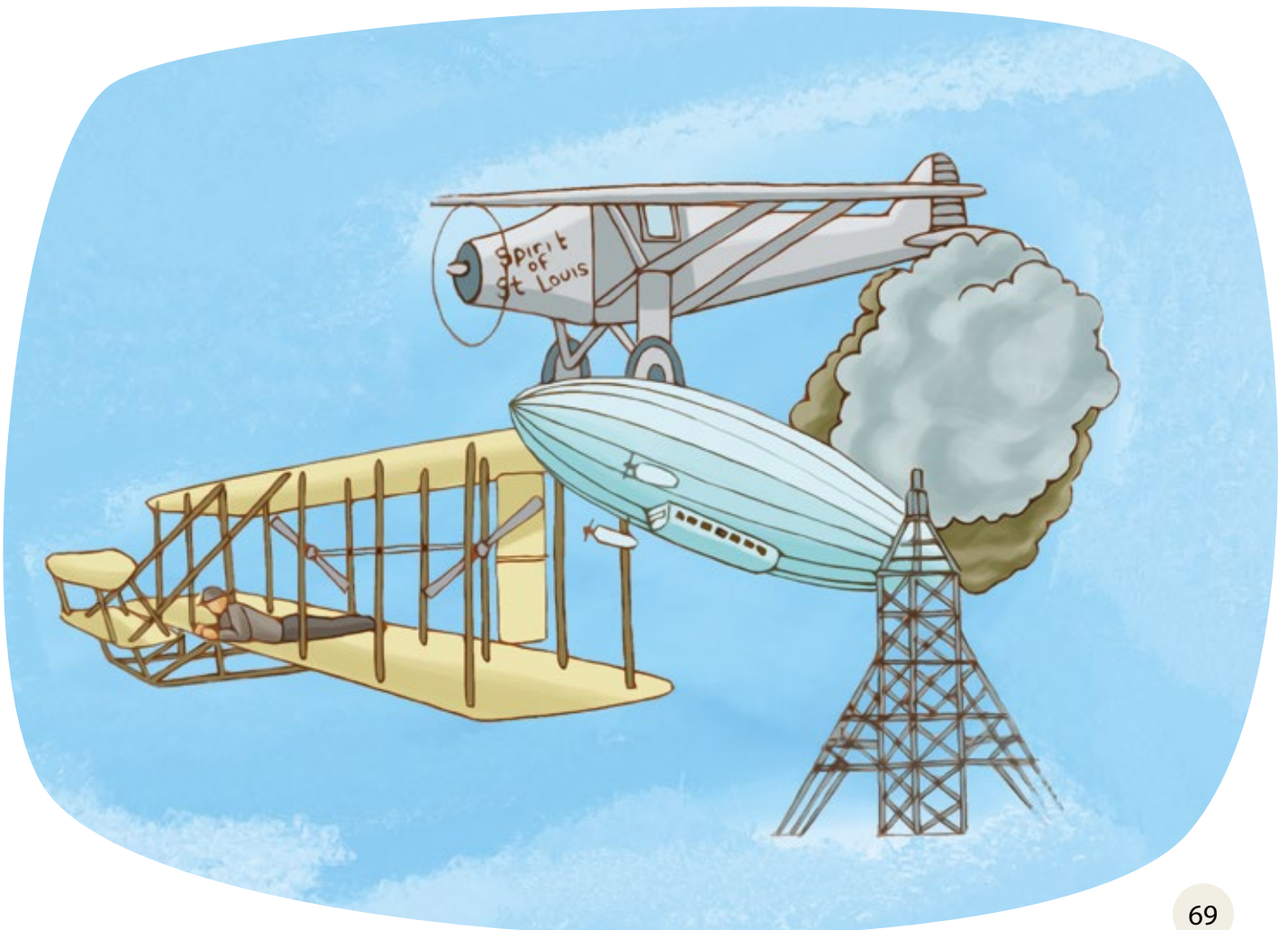
***** Mpefi thegi ëntho rä mat'i nthëni ge no mu bi mat'i rä tsa'wa di japi dä wani ma gätsi 'na rä mehä. No bu yä padat'egi no yä élise bent'i rä ts'et'egi pa di 'yani.

Na jeya, 1927, Charles Lindbergh bi za bi tho'pu made dändehe nge ni hu Oseáno Atlántiko, manipa zehe xinmi nhapu bi saya. Bi nhëni me 'napa made.

Hinga hnöni jeya bi thogi, ne panimabu ya padat'egi bi ma nthoni pada duxiu jä'i. Na jeya 1933 bi ma nts'ani 'na padat'egi nge bi ma huti *Boeing 247*, gehna na mudi bi duts'i eme xingü ya jä'i. Mi n'yowi yoho ya ts'et'egi ne mi tsa da duxä 're'ta jä'i. Nu'ä ya padat'egi bi ma mahoki panimabu mi n'yowi goho ts'et'egi.

Na jeya 1939, bi ma hoki nu'bu ëmbi Alemania, hoga padat'egi nge bi ma huti *jet*. Hingrä ya'ä bi thok'mi 'ra yä padat'egi ma 'na xänho tengü'u jaya.

Nu'ä padat'egi nge ni 'yeni eme xingü ya jä'i ngea ma huti Boeing 747. Itsa da duts'i 400 jä'i 'ne hontho mahyoni yonjä'i pa di 'yoni.

Nu'ä padat'egi nge ena hueitho ge jawa ja ximhai gea ni hu *Konkorde*, nuna go bi zan'ä yä *inglese* ne *fransese*.

Bi njabu, ge xa ngü yu jä'i bi tsa bi yot'nu t'i nge da mbunmagäts'i.

◆ **Nt'ot'i 'me bi t'ot'e me M'onda**

Pongähña: Guillermo Velasco García

37. Yä hyü nt'ani*

'Na pa maya'bu, nu'bu ma nthahni ya jä'i nge mi the ya hai, mi 'bu'ä 'na hyoya n'yohu nge na thuhu ge'ä Yak Morfy, mi 'bu'pu ja xekä hai Konemara, nge ni nwat'a Konaught; 'na menmeti ma di hmipi 'na t'uhai.

Bi tho'ä 'na napa nge thogi bi pat'ä hyadi, mi xok'u 'me mi tuhu, mi gut'a ya ndupate, ya mēfi, na hyoya Morfy bi hyandi nge nu'ä meti bi gohmi hinma di wadi pa da gut'ä tego ma di hmi'pa hai, hange bi mba ba handi pa di nu'ä nt'ēdi ne xtä hñuspä mpa pa da za da gut'i.

Nu'bu mi nt'ani hangu pa mi ne, na hyoya Yak bi 'yēna nge hinmi pädi, ge'tho hombu ja na xekä hai mi pon'ä ts'uts'u meti, bi 'yēna nge da za da gut'i pe 'met'o da xoki mahon'ä ä 'be'ä da duhu. Nu'ä menhai, mi 'yode bi 'yēna.

—Ge'ä'bu, ga pun'ä nuya: ga 'na'i nixudi pa gi thäka hyü nt'ani, nu'bu gu thädi xi nho, ya hingaju'bu'i na hai du hmi'ä ma jeya. Genhya hyü nt'ani: ¿hangu ga nhyu ä zäna?, ¿ha n'mi ntso i tsa di nthandi 'mu gi nxu'i ne xin 'yoni ä ximhai?, ¿'be'ä di mbēnga na zugits'u di bamhmu nu'wa? 'Yomfēni xi nho: ho ni xüdi di 'nai pa gi thätki.

Ko na ñani ja na xinxi, Yak bi mba ja na ngü kona dunmu'i, mi bēn'ä nt'ani si xifi, ge'bu bi nk'at'wi nu ntsixui, nge ni hu Tim Daly, ne bi 'yani 'be ma di ja; a bi xifi ga'tho a mi thogi, ne bi ma:

* Rosaspini, R. (Comp.). (2004). Las tres preguntas. En *Cuentos celtas. Relatos mágicos de hadas y duendes*. (3ª edición). Argentina: Ediciones Continente: 17-19.

—Ena ge'bu di tsuga nge ga 'mekä ma hai, ge'tho hindi ëk'ëi nge da za ga thaka ga'tho ya nt'ani nde ni xudi.

—Ga xi'i 'me ga othu —bi 'yem'ba nu ntsixui—: nu'ä'menhäi, himbi xi'i xi nho nge gets'e'i gi ma nixudi pa gi thäts'ehe, ga maga pa ga pot'äbu, di haxa njuani nge gä thaka ga'tho ya nt'ani.

Yak ko na njohya bi u'na jamadi ge'tho dä zedi, mi hyats'i Tim Daly bi mba'bu 'bu menhäi a bi xifi:

—Dä ëkä ga thäka ya hyü ya nt'ani nge gu xi'ä ma ntsix'be Yak Morfy.

—Di enga dubä ëts'ë'ä, pe di n'yets'a nge gi thädi, ga an'i mahon'ä ya nt'ani njuäntho. Xiki: ¿hangu na nhyu ä zäna?

—Nu'ä zäna ga nhyu nu'ä ga nhyu na **arroba*** xingi thogi, xinga di 'bedi.

Menhäi hinmi ëk'ëi nge nu'ä n'yohu bi dädi xi nho, bi gonmanho a bi 'yan'a na nyoho nt'ani:

—Nuya xiki: ¿mi tso da za da thandi mahëts'i, 'na xu'i nge paxki?

—Exä gutosiento ne gute guto mahuähi gutosiento de gute 'remahñato, ge'tho ma nxü'i bi da'ä 'na 'bitso.

—¿'Be'pu ni pädi hangu njuäntho? —bi 'yan'a menhäi.

—Pa gi hñaxä njuäni, hin'yu ma 'na nge gi pets'e, a nu'bu gi pädi nge majuani di manga.

* 'Tëni nge mi pa ma dähoni ma m'ë'to. Nu'ä rä nhyu, mi n'yenmi ge'tho 11 'tëni ko 502 'tu'tëni.

Menhgi bi nthets'e ne bi gonmanho kon'ä bi dädi, a bi 'yan'a na hñu.

—¿'Be'ä di mbenga nu'ä zugits'u ja'bu ya?

—Ga di 'yomfëni nuya nge gu n'yetsi ge du patpa a Yak Morfy pa ga thädi, ne gi ëna nge nu'bu hindä patpa, gu kohmi ya hai, ge'tho hindä za du gut'i'i.

Ami 'yga bi däti, ra menhgi bi nthede xi nho ne bi memba na xutha a Daly, a bi xifi:

—Tsa gi mba a gi xi'ä Yak nge 'bu'ä 'nana ntsitsiwi tengü'i ge eme i pädi, xifi nge jeya di 'yë'pu ga japa di penmanho ja na nyohai, ne da za di mpe'pu ya xekä ja'bu ja nenthe nge ya maya'mu i adi.

»Pa nge'e —bi 'yëna—, ga 'na'ä yoho ya nzant'ä k'axhnameti, da mi jubu ja 'basëi, ge'tho hinga ga'tho ya pa di tinga 'na jä'i ge mpädi.

Njabu jamadi a na ntsixui nge bi mats'i, Yak bi ma mapenwi na hai, 'na xeki bi jap'ä Tim nge da duhu, ge'tho bi mats'i kon'ä menhgi, nu'bu hinda ge'ä du 'medi ga'tho ya 'yu pa di mpefi.

◆ 'Mede selta*

Pongähña: Guillermo Velasco García

* Munts'ä 'tuhnini nge mi kuat'ma m'e'to nuby Europa 'ne Asia. Rä ñuhü Xäntho mahyoni: **munts'ä 'tuhnini.**

38. Rā dāzate, rā *bramá* 'ne rā haho*

Mi 'bu'ä 'nandi 'na dāzate nge bi zo'bu ja na t'igi.
Bi zapi bi tho'pu ja fot'egi, bi gint'i, bi zot'i ko ra
kue ne n'uni pe imbi za bi boni.

'Na nhyoya *bramá* bi thopu.

—iJugäwa ja fot'egi, ge ojä! —bi 'yen'ä na
dāzate.

—Hi'na, n'yo —bi dä manho *bramá*—, nu'bu
du juk'i'i mbätho gi tsagi.

—iHi'na kuö te da ja! —ä dāzate bi 'yëna—.
iGa'tho pa ga 'na'a njamadi 'ne ga ze ja ni 'mefi!

Nu'ä dāzate bi mudi bi ndänts'i, bi nzoni ne bi
'ya mate, hange bi yenamu'i a *bramá* a bi xok'ä
na goxthi na t'igi. Nu'ä dāzate bi boni, bi bent'a
nzi n'yohu a bi mafi:

—iEme xo gi kät! ǀ'Bë gi 'yot'e pa hinga
tsa'i? Ya eme xingü ya pa bi njotki, eme di
tumanthuhu.

* Jacobs, J. (Comp.). (2016). El tigre, el brahmán y el chacal. En *Fábulas y leyendas de la India*. México: Quaterni-Alfaomega: 75-77.

Nu'ä *bramá* bi 'yamate dä ma pumba na te, pe hontho bi ma ma japi da 'yanna na müdi hñu dä dini 'bë'ä ni ts'ut'abi dintsa_{wi} ä bi 'yot'a dazate.

Njabu na *bramá* bi 'yana maka xindonzana, nuna bi däman'utho:

—¿'Be gi ma nge? ¿Anda di nu'a xaha a ga'tho i thokuä, be'a gi 'nakabiya, i togä ma 'yet'o ko nya paxi pa da za'u ya mbaoni? Hinga zoni... ¡Setma n'yohu!

Na *bramá* bi dü na mü'i, bi mba a bi hyanda 'na ndänidapo nge ma di 'mat'ä 'na nzant'i; pe ket'ä himbi ma manhobu, ge'tho bi xifi:

—¡Gi kätye mu gi tsambi ga ze! ¡Hyangi! ¡Nu'a pa mi po ma xi'ba, madi 'naka hmudadeti pa ga tsi, pe nuya nge di mboka nt'emiga ne ma sitki xo'tho ya bone!

Eme bi dü na mü'i ä *bramá*, bi 'yop'ä 'yut'egi ge dä xifi 'be'ä go mbëni.

—A zi n'yohu —ën'a 'yut'egi—, 'be ma'na gi to'mi. ¡Di 'bukawa, nuga ga'tho jä'i hong, dän menmeti o dä hyoya, ga'tho y netka'mu i thokua, hont'a ya 'bospa ne xinhmuda di 'naki!

Na *bramá* bi pengä ndüm'mui, ja na 'yu bi din'ä 'na haho, ne bi 'yani:

—A zi n'yohu *bramá*, ¿'be gi thogi? ¡Ena ga huä nge bi boxa dehe nge tu na mu'i!

Rä *bramá* bi xi'ä 'me bi ja.

—¡Ñani xinho'ä! —bi 'yen'ä haho—. ¿Za gi petke mahon'ä? Ya te di päka.

Na *bramá* n'yohu bi metpe mahon'ä, pe nu'ä 'yodäpo bi 'yen'ä hina ko na ña, tengutho'mu hinda 'yët'ämu'i.

—Ha'nakuo —bi 'yendumui—, ¡ëna kut'wa 'na ja ma zagu ne ponwa ma'na! Ga maga'bu hapu bi nja pa xahma ja ga xiä'bu 'be'ä di mbëni.

Ja na ngeä bi mengbu ja t'igi, hapu mi ndo'mate a dözate mentia ya mi thu'a ya ts'i ne ya xixa.

—¡Xo hinwi xoni! —bi ma'a mbaoni—. Pe nuya da za ga tsinde.

"¡Ma tsindehu!" —bi bën'ä mpädi makjä mentia ma di fet'a xinthe ge'ä na tsu—. "¡Hinda ma njabu!"

—j'Naki kuṭ'a zuḡits'u —bi 'ya mate— pa ga
xika haho me'pu bi nja na ñani, ge'tho zi nkäti!

Na däzate bi 'yena dä za ange *bramá* bi
muḡi bi meṭ'ä haho nu'ä ñani ximi hēni ya'atho.

—jO, mahyoya boña! jMahyoya boña! —bi
ma'a haho ne bi maḡiawa—. jJaki ga handa
xa! jBe'pu i muḡi go'tha? Nu'e mpädi mi oge ja
t'igi, a na däzate bi tho'pu...

—jNya! —bi 'yēn'ä däzate—. jXo eme gi
kätiḡe! Nuga go mi oga'bu ja t'igi.

—jA ge'ä'bu! —bi 'yēn'ä haho, a ni jaṭ'ä di
feṭ'i ne di hozu—. jHähä! Go mi oga'bu ja t'igi...
Hin'a kuḡ. jHin'a kuḡ!, jHapu ja'a ma ña? Jaki
ga handi... Däzate mi mapu ko *bramá* a na t'igi
bi thop'u... jHin'ä, xinga ge'ä! jOgi tunamuwi,
fuḡmi a ni tsindewi, njam'bu ga ēṭ'amui 'be'ä bi
thogi!

—jGi 'yoṭ'e! —bi dä'ä däzate, xo eme theḡue,
ko nangeä na nkäti ä haho—. jGa jä'i gi
yēt'amui! Hyandi... Nuga na däzate...

—Hähä, n'yohu...

—Nuna gehna mpädi maḡjä...

—Ge'ä, ge'ä n'yohu.

—Nuna gehna t'igi...

—Hähä, n'yohu.

—Ne nuga mi oga mbo t'igi, ¿gi ode?

—Hähä... Hin'ä. Nge'ojäi, n'yohu...

—¿'Be'ä? —bi ma'a dāzate, ko ts'o t'ä mb'ui.

—Nget'o jä'i a n'yohu, ¿ha gi japi gā kutbu ja t'igi?

—¿'Be'pu? Hingi h'ëi.

—¡Huekatega! Kändähi ma ña, hinda de'a kue n'yohu, ¿'be'pu gi ëna ge ingi hë'i?

Na dāzate bi tsetbe, bi yutbu ja t'igi ko na tsagi ne bi mafi:

— ¡Nja'bu! ¿Gi ët'ämui nuya?

—¡Ge'aya! —bi nthe'ä haho 'ne 'beske bi got'a goxthi—. ¡Nuya di njatbu tengü bui mudì!

◆ **'Mede indú**

Pongähña: Guillermo Velasco García

39. Ră t'umandazehe Gamani*

Ma m'beŋ'o bi 'bu' na mandazehe nge mi sihi 'rasiento mbäsi. Nu'ä ma 'na ts'unt'utho ne ts'utho ge'ä t'umandazehe Gamani. Xo eme hojä'i.

Pa da ma nxambi u yu t'umandazehe, nu'ä mandazehe bi hyomba 'na xambäte. Nu'ä t'umandazehe Gamani, xinda hangu nzuxiña bi nja na menthi ge'tho bi xamba a na hoga xambäte. Eme 'na mi pädi xi däge'u mi 'na 'ne bi 'yut'a t'umandazehe tengutho na ta i xamba na ts'unt'u. Ne'ä, t'umandazehe Gamani xo ge mi mbën'ä nu xambäte, zä'i mi ësbä nu ndähi ne ot'ä ga'tho di 'bepi.

Nu' ä pa' ä, na mandazehe tsi menhnu mi'na t'umandazehe ja ma'na ya hnini pa da pädi dä 'yot'ä nts'ut'abi mu bi mpefi ko yu jä'i. Nu'bu bi zona pa nge bi te t'umandazehe Gamani pa dä ma 'mehni, bi mba bä hant'ä nu xambäte pa dä 'yani ndana xekä hai tsa da huanhni.

Na xambäte bi u'na 'na ne:

—Ingi ombi gi mba ja ya xekä hai. 'Na tsa, xi'ä ni ta ge nu'bu da mehna nu ts'unt'u 'bede 'rasiento ja ma'na ya xekä hai, njoho tego di ze'pu ja na hnini.

* Díaz, F. E. (Comp). El príncipe Gamani. En *Recopilaciones. Cuentos y fábulas de Buda*. Recuperado de https://4grandesverdades.files.wordpress.com/2009/12/cuentos-y-fabulas-de-buda_sri-deva-fc3a9nix.pdf

Nu'ä t'umandazehe Gamani bi
'yut'a ngenda a bi xi'ä xambäte
a bi go'pu ja hnini pa di ze'ä
na ta ko njohya ne hojä'i.

Xi tho'ä ya pa,
t'umandazehe bi ntinmi a
na xambäte ne bi 'yani:

—¿'Be'pu da za ga zeka
xin ho a ma ta ne'pu ja
hnini?

Na mpädi xambäte bi däfi:

—Dä mi xi'ä ni ta mandazehe nge
da zok'ä'bu ja 'befimeti pa ga ngu'thai nu'ä ne gi jut'ä ya jä'i
a gi xembi ga'tho a ga tähä a ya jä'i mengu'bu. Nu 'bu bi
'yena nge da za, dämi mpefi njuantho, ne da mi ze'u ya jä'i.

'Na t'umandazehe bi 'yot'a nu hma a xambäte. Kom'bu
nu'ä mandazehe mi pesba t'ekë'i a na ts'unt'u, ko njahya mi
sokpa a ya 'befi. Nu'bu mi poni pa di ngu'thai xo eme mi
ot'ä juantho a 'befi. Nu'bu ma di hek'ä ya ts'ihme ne ya
'yëthi a ya hyoya jä'i mi nzomanho ne di hojä'i. Ts'utho pa
bi hyoni pa nu'ä t'umandazehe Gamani bi hnumanho ja
na hnini ne mi 'besbä t'ek'ëi.

Nja'bu, na te ä mandazehe ne di nthege. Ya nzete bi
mpeti ja na t'ots'i a bi 'yani ndana ts'unt'u da gohmi a 'befi.
Na mandazehe bi 'yëna nge ga'tho 'rasiento ts'unt'u mi
manmajuäni nge da gohmi a 'befi; pe mi konmanho nge
ge'ä hnini da huahni ndana a t'umandazehe da gohmi a
'befi mandazehe.

Nu'bu mi du a mandazehe,
ga'tho ya jä'i bi hua'na Gamani,
pa da me'ä na 'befi bi zo'ä
na ta. Kom'bu xo eme hojä'i
bi ma mahuti *Mandazehe*
Gamani Penmanho.

Nu'bu mi 'yo'u ya gute
'remaguto n'yohu, bi
bänman'u ge'tho ma madä.
Ko 'na ndekue ne embidia bi
ntsa pa 'na tuhni. Bi menhna 'na
hma a mandazehe Gamani, nu'bu
bi 'yëmbi: "Ga'tho go madägo'be. Ya
hnini da di nyo'thu da dengahu nge'bu ge' t'umandazehe
'bede rasiento go di manda'ä. 'Na xin ho so'pu o ts'edithe ga
ja'a'be gi so'pu".

Nu'bu mi zonmi na hma, na mandazehe Gamani bi 'yut'ä
na xambäte ne bi 'yapa 'na ne. Manmajuäni, nuna xambäte
xo eme ja na mfädi a bi u'na 'na hoga hña:

—Xifi nge nu'e hinga ntsuhmi ya n'yohu ne ingi japi nge
da hyo'ä ya jä'i ge ga di madi. Xifi nge pa hinga tsuhmi gi
xombahu ga'tho ä ya meti bi zo'ä ni ta. U'na 'nangu'na ä di
nk'at'wi.

Mahon'ä, Gamani bi 'yut'angenda ä bi ma xambäte a bi
hek'a meti xi zo'ä mandazehe.

Mentia, 'nangu'na u gute 'remaguto t'umandazehe ba
tsi'u ya dofui pa di tuhni ja hnihi. Nu'bu mi zohmi a na hma ä
Gamani Kon'u na meti, bi mpeti ga'tho pa da hyandi 'be'ä da
'yot'e.

Nu'bu mi hyandi nge ts'utho bi go'ä me_{ti} bi xembi, ge'tho 'rasiento xeki bi boni, ya imbi gomanho ge da seni. A bi 'yët'ämui nge nu'bu da tsuhmi ko Gamani a di xemba me_{ti}, ket'a ts'utho da gohmi ne ingi hëi nge nu'ä ya ntsui'wi da hyänmbi. Nu'bu di njabu, ga'tho ya 'befi xi 'yot'e ne ya me_{ti} di 'bedi, a xinga'na te da gohmi buya.

'Befa, bi gomanho nge 'nangu'na di penk'ä xin tuni, pa te ma ntsui ne bi gomanho nge Gamani gea di mandazehe. Ko njohya, Gamani bi nzo'u ya n'yohu bu ja ngü mandazehe pa da nja 'na ngo ntsixmanho. Bi 'yut'ä wenda xu nho, bi ja ma nzü, 'ne bi 'yëtsbä na ndähi.

Nja'bu, na mandazehe kon'u ya gute 'remaguto n'yohu bi ntsixmanho a bi 'yëna nge di fäts'i'nangu'na. Nuna hma bi pädi ga'tho a ya hnini hyodi hange jam'bu tego bi ne da 'yodba tuhni a ya hai Gamani ne xingage'ä ya n'yohu.

Mi tho'ä 'na ya zäna, ko 'na johya 'u ya n'yohu bi mengi ja na hai. Mandazehe Gamani bi zo'ä na xambäte pa da mba'bu ja dähogangu pa di nu'ä njamadi a na mfäts'i bi uni. Eme xingü ya me_{ti} bi uni. Bi hoka 'na ngo pa nu'ä xambäte a bi 'yem'bu ya nzetewi:

—Nuga geka na ñatsi 'rasiento t'umandazehe. Ma hoga 'befi ga'tho di tupa a ma hoga xambäte. ¡Xanhma gi tenui'ä xi'a'wi ni xambäte pa gi njohya'wi de xi nda mamanho'a'wi! Nuwa ket'ä di tuphu ma ts'edihu a ma xambäte.

Na ẖai na mandazehe bi mpenmanho ne bi nja eme xingü na meti kon'ä ts'ut'abi a Gamani.

Tse'tho ga pamhu: eme xingü 'ra hoga mpengi i ja nu'bu onmanho ya hma u ya mpädi xambäte.

◆ 'Mede budista*

Pongähña: Guillermo Velasco García

* Munts'ä n'tëkëi nge bi jabu ma xots'e India nge honi dä hyeyä jä'i pa ge'u ne ma nho, rä nho 'ne yä n'u pa dä zombu ma juäni hogä n'yomfëni. Rä ñuhü Xäntho mahyoni: **munts'ä n'tëkëi**.

40. Rā t'umandazehe Donají*

'Na na hjohya mi ja'bu ja na ngü a mandazehe Kosijoesa, ge'tho bi 'bu'ä'na na 'were. Gea mahoto nxubätsi nge i to'bi 'be'ä ni menthi di u'na ya t'uhmutempädi nge 'bu'pu ja hai'ä.

Nja'bu, Tiboot, ge'ä makjä bu Mitla, mi xa'ä mahëts'i pa da hyandi 'bë ni menthi bä hä a nxubätsi; ma na t'ixu a eme hoga bomme Pelaxilla. Mentia hambu mahëts'i, handa zäna, ya tso, bi n'yomfëni 'na zugits'u a bi 'yëna:

—jEme xin gu ya menthi ba hña na t'uhmute mandazehe! Ya mudi njeya xot'ä njohya di n'yowi; xket'ä da mamanho ya 'bui'wi ne ya dähmu i tenni. Xket'ä ba ëhë xin gu ya ts'opa, ne ya ñani, hange di nu'ä te pa nange'ä ya jä'i, na hnini ne ya 'bui'hu.

Hana nge'ä, ya dada bi huti Donají ge ga mboni Noho Gämui, ge'tho di nja 'na pan ge da 'yobu na 'ye nu'ä ya menthi ya jä'i, tengü mi man'ä Tiboot.

Pelaxilla mi adi nge inda tho'ä bi man'ä makjä, ya mudi jeya xot'a njohya mi tho'ä nxubätsi tengutho bu bi man'ä makjä.

* González, M. y Círiga, A. (Comps.). (2008). La princesa Donají. En *Leyendas mexicanas de todos los tiempos. Prehispánicas, coloniales y modernas*. México: EMU: 111-114. (Grandes libros, s. n.).

Ga'tho xin ho ä bi tho'ä na mudi jeya, Donají bi te a bi gohi 'na hmute xo eme mahotho. Pe nu'ä ya hogäpa ya di nthege ge'tho jeya a 'na jeya i thogi mi ja ya ñani nu'bu ya hnini ni hu sapoteko ne miksteko.

Kom'bu hinma di nho ya yoho ya hnini, hinmi tsa di hok'u ya ñani bi zon'ä 'na pa nge bi 'yot'ä tuhni. Ya dofui 'nangu'na bi ntsa ya nzafi, ge'tho ya hont'ä 'be ni zugits'u du mbabu ja hai di nja a tuhni.

Na tuhni bi mudi, miksteko ne ya sapoteko ma di ntho ko ga'tho ya ts'edi, xingü u mi tü ne xingü u mi thoman'u; pe nu'ä ya sapoteko bi bent'i yoho ya dofui a bi zixpu ja na hai.

Nu'ä 'na dofui mi paman'u, eme xingü ya ji mi n'yowi na hmi xi njo'o mi pädi tego'ä. 'Bu'o mi ëna nge na meni ge'ä ja ya ts'edi nu'bu hai miksteko ge'tho bi thambä a ya daghmi mi he.

Nu'ä ya dofui xi fent'i bi jodbi a nu'ä ya dofui sapoteko bi mengi ko ma'na nu'bu ja hai tuhni, ga'tho ya ma di ntho'ä ya ts'edi. Mentia nu'bu ja ya hai miksteko jo hinmi pädi 'be'ä bi ja'bu.

Donají mi ne da hyandi tego ya dofui xi fent'i, bi 'yapa nt'edi a na nana pa da ma dä k'äts'i pe nu nana bi 'yëmbi nge hin'na. 'Na nzinde, nuna hogä hmute bi boni pa di hmaya tengü mi

o't'e mpa'bu mpa'bu; pe nuna nidi himbi mba ja
däthe, 'nan'yo a bi 'yo't'e, bi mba'bu hapu ma
tsumbi ä ya jä'i nge di po.

Nu'bu mi zom'bu, bi hyandi xin ho ä 'na n'yohu
ge'tho nu'bu hapu bi ts'utpi hinmi tsaya ä ya ji ne
hinma di japi di nk'ä na hmi; nu'ä ma'na dofui ya
xi du. Donají kom'bu eme hojä'i, bi duxpa dehe
a bi metpä'u hapu xi ts'utpi; himbi za da hyant'a
xi t'odbe a bi japi zämi di mpgha.

Na mudi bi nk'at'u ya nthandi, bi madi
'nangu'na; xinda hangu ya hnini ma di tuhni bi
'yëna nge zämi di mbëni, ne di nja 'na pa nge di
nu mahon'a.

Nukano o Dätsibi ge'ä ma na thuhu
t'umandazehe bi 'yothe a Donají, bi mengbu
ja na hnini a bi n'yothe xin ho. Nu'ä ya miksteko
bi gohmi mahon'ä t'umandazehe, nge ma di
japi dä daha ya tuhni. Hinma di nth'e'ä tuhni, ya
dofui mi ho pa ya di nth'e'ä tuhni.

Nu'ä zamui Kosijoesa bi zo'pu ä Sachila, ge
ge'ä hnini hapu ja däs'edi ne ts'ut'abi pa da
mba pa di mpeti ko ma 'na ya jä'i pa di mambi
ya jä'i nge na nts'ui'wi.

Bi mudi bi ña, ya mikstekos bi gomanho nu'ä
bi man'ä ya sapoteko; pe hontho bi 'ya'a 'na
hña, nge da ma nt'unni prenda a Donají. Bi 'yadi

ge'tho hinmi pesba t'ëk'ëi ä mandazehe Kosijoesa
ne mi ne du hñaxa njuäni nge nu'ä mandazehe
Kosijoesa majuani ä dä ma.

N'u mengu sapoteko inda 'yot'e nts'ani bi gohi,
t'umandazehe dä hyo'u mefimadi mikstekos.
Kosijoesa imbi za bi mengi gehma bi 'yot'ä
'mbe bi zifi, na ngea nuä Donají bi its'ixpü hnini
miksteko, ja dä 'yofadibu.

Xumu xumu xui mi tho'u nyot'ä zäna nua
t'umandazehe mi bëman'u ge pa majapi ge
nage'ä indi nja ntsui; bëman'u ge yu meni bi
japi bi mba ma bent'i ne nua Nukano, nyohu
miksteko mi di ho, himbi mbä bi zedi.

'Na xui nu'bu mi ä'manho u yu miksteko, Donají
mi oxyhu hma xüi ma di üi ge da mengarä
hnini. 'na dänxu sapoteka bi 'yoä me ne'ä
t'umandazehe hange 'na hüe'tho bi mba bä
xiä mandazehe ge yu ntsuihu mi di ntsuya. Ya'ä
bi tho yu t'ubi ts'u 'ne xinhëi; hon'bu mi "yoä 'na
nt'uhyä ge bi pädi ge ni texpu ja ñuni 'u yu meni.

Imbi ma ge da zopu ja ntsoya nu'u yu mejika
ma hüahí tho bi dü bu ge 'na inzon'o pa di mu.
'Na ts'unt'o bi yubu ja nu nt'oi bi 'yut'ä hmeya, ge
yu mengui bä ehe bi yäni. Donají ya mi tsoni dä
n'agi, pe nuu yu mēfi mādi bi bent'i, ma ni hyehe
di pēga zui ote sapoteko.

Bä käpu ja ñuni nuä nu buya yu 'moda a Donají,
bi ts'änt'i pa bi men'na nu ñazä 'yomfëni ä Sachila,
nubu rä hogä hai, nzäi tähä ge bi nubu bi m'buí.

Nu'u yu so tunni sapoteko bi zo nu zagü u yu
di 'nagi; nu'a dehe bi boki ko hän nu jí yu dofui rä
Kosijoesa. Na pengä nts'ui bi boxpu yu miksteko; ge
mi tsibu'ä Donají, ra hoto, Noho Gamui.

Nja na nge'a bi nja a pengä nts'ui, nubu
ja tsäma dehe, yu dofui miksteko bi 'yo'ä
t'umandazehe Donají, ko ya mi ma, ge'bu
mandazehe Kosijoesa himmi yot'e xi ma ge indi
nts'ui. Ja bi mba ma ts'üküa ra ña ä t'umute, nu'ä
ra jä'i bi gopu ma xots'e hai, ra ña bi dapu dätthe o
mage, bi hyäx'u yu miksteko pa dä 'yena ge bi dä
ä nts'ui.

I man'ä tsana nt'ëkëi ge m'efa, 'na ra jä'i
monde'yo bi nu 'na zi doni dehe ge yumanho
ge'bu mi thopu ya ñani dätthe Atoyak. Ge'bu mi
ja ya pa xits'e, njä na njabu nu'bu mi nu'ä zi hoto
doni bi eme bi 'yo, pege, nu'ä zi xekü hoi eme bi
nja xu ngü yu doni, ge'tho i pa ma hma ge nu'ä
t'umandazehe Donají bi pun'a doni pa dä fa'ä rä
hnini 'ne pa dä nu'ä ra madi dänme.

◆ **Ts'ana nt'ëkëi oajakeña**

Pongähña: Guillermo Velasco García

Este libro contiene diferentes textos que te ayudarán a desarrollar la lectura en voz alta y te permitirán reconocer algunos elementos básicos de la escritura en tu lengua otomí de la Sierra. Te invitamos a leer con frecuencia los textos de este libro, porque cada uno se escribió pensando en ti.

Nu rä he'mi jawa n'yowi xi
ngu rä nehe ge di ze'i ge
pete ntsedi ne gi pä'ä nt'ot'i
mahyoni na ñuhü Xäntho. Di
nzohna'i ge gi nehe wëntho
rä nt'ot'i rä he'mi jawa ge bi
thuts'i ge rä nge'i.

GOBIERNO DE
MÉXICO

EDUCACIÓN
SECRETARÍA DE EDUCACIÓN PÚBLICA

DISTRIBUCIÓN GRATUITA
MA DA'TITHO

Este programa es público, ajeno a cualquier partido político. Queda prohibido su uso para fines distintos a los establecidos en el programa.